

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
Історичний факультет

**Карасевич А.О.,
Левківський К.М., Сокирська В.В.**

**Політичні портрети
новітньої доби**

книга - 3 - «Європа»

Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів

Умань 2012

УДК 94(4)(092)
ББК 63.3(4)-8
К21

Рецензенти:

Токовенко О. С. – доктор філософських наук, професор, декан факультету суспільних наук і міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Шатохін А. М. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва

Кривошеїн В. В. – доктор політичних наук, професор кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Лист від 16 серпня 2012 року № 1/ 11 – 13406)

Політичні портрети Новітньої доби . Книга 3. – Європа. - Навчальний посібник / Укладачі: А.О. Карасевич., К.М. Левківський., В.В.Сокирська. – Умань.: ПП Жовтий О.О., 2012. – 804 с.

У навчальному посібнику розглядаються політичні ідеї і вчення видатних особистостей європейської частини світу в епоху Новітньої доби. Укладачі пропонують своїм читачам основні етапи формування політичної думки у названому регіоні, політичні портрети державотворців і президентів, полководців і законодавців, реформаторів і диктаторів, представників церковного кліру і гуманістів, політичних філософів та істориків політики, фашистських злочинців і відомих представників політичних партій, всіх, хто мав відношення до формування політичного життя у ХХ – початку ХХІ століття.

Посібник буде корисним всім тим, хто цікавиться складними процесами формування політичної культури сьогодення, кому не байдужа історія державотворення в епоху Новітньої доби.

©Карасевич А. О., Левківський К.М., Сокирська В.В.

ЗМІСТ

ВСТУП

ГЛАВА I. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО - ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН ЄВРОПИ У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ.....10

ГЛАВА II. ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ ПІВНІЧНОЇ ЄВРОПИ (Королівство Норвегія, Фінляндська Республіка, Королівство Швеція, Велика Британія)78

- Квіслінг Відкун (1887 – 1945 рр.)78
- Маннергейм Густав Еміль (1867 – 1951 рр.)81

- Пальме Свен Улоф (1927 – 1986 pp.)	95
- Хаммершельд Даг (1905 – 1961 pp.)	98
- Александер Харольд (1891 – 1969 pp.)	106
- Алленбі Едмунд (1861 – 1936 pp.)	109
- Блер Ентоні (нар. 1953 p.)	112
- Брук Алан Френсіс (1883 – 1963 pp.)	114
- Вільсон Гарольд (1916 – 1995 pp.)	117
- Георг У (1895 - 1952 pp.)	119
- Гіденс Ентоні (нар. 1938 p.)	123
- Дальберг – Актон (1851 – 1902 pp.)	128
- Джозеф Гарнет (1833 – 1913 pp.)	130
- Едуард УІ (1841 – 1910 pp.)	131
- Едуард УІІІ (1894 – 1972 pp.)	133
- Каллаган Леонард Джеймс (1912 – 2005 pp.)	137
- Кейнс Джон (1883 – 1946 pp.)	139
- Керзон Джордж (1859 – 1925 pp.)	153
- Кітчнер Гораціо Герберт (1850 – 1916 pp.)	154
- Ллойд Джорж Девід (1863 – 1945 pp.)	156
- Маунтбеттен Луїс (1900 – 1979 pp.)	159
- Монтгомері Бернад (1887 – 1976 pp.)	163
- Поппер Карл (1902 – 1994 pp.)	168
- Рамсей Бертрам Хоум (1883 – 1945 pp.)	172
- Рассел Бертрам (1872 – 1970 pp.)	179
- Сміт Ентоні (нар. 1939 p.)	182
- Спенсер Герберт (1820 – 1903 pp.)	188
- Тетчер Маргарет (нар. 1925 p.)	192
- Фішер Джон Арбетнот (1841 – 1920 pp.)	197
- Фуллер Джон Чарльз (1878 – 1966 pp.)	199
- Чемберлен Невілл (1869 – 1940 pp.)	200
- Черчілль Уїстон (1874 – 1965 pp.)	202

ГЛАВА ІІІ. ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ (Австрійська Республіка, Республіка Франція, Німеччини (ФРН і НДР))

- Йосиф І Франц (1830 – 1916 pp.)	217
- Фердинанд Франс (1863 – 1914 pp.)	222
- Альтюссер Луї (1918 – 1990 pp.)	223
- Арагон Луї (1897 – 1982 pp.)	226
- Арон Раймон (1905 – 1983 pp.)	228
- Бурдьє П'єр (1919 – 2002 pp.)	229
- де Голль Шарль (1890 – 1970 pp.)	237
- Делькассе Теофіль (1852 – 1923 pp.)	250
- д'Естен Валері (нар. 1926 p.)	250
- Дрейфус Альфред (1859 – 1935 pp.)	253
- Дюверже Моріс (нар. 1917p.)	254

- Дюркгейм Еміль (1858 – 1917 рр.)	255
- Кашен Марсель (1869 – 1958 рр.)	258
- Коті Рене Жюль Густав (1907 – 1999 рр.)	260
- Крозьє Мішель (нар. 1922 р.)	261
- Лаваль П'єр (1883 – 1945 рр.)	265
- Леві – Строс Клод (1098 – 1009 рр.)	266
- Марітен Жак (1882 – 1973 рр.)	269
- Марше Жорж (1920 – 1997 рр.)	271
- Міттеран Франсуа Моріс (1916 – 1996 рр.)	273
- Петен Філіпп (1856 – 1951 рр.)	274
- Помпідю Жорж (1911 – 1974 рр.)	275
- Саркозі Ніколя Поль (нар. 1955 р.)	277
- Сорель Жорж (1847 – 1922 рр.)	281
- Тард Жак – Габрієль (1843 – 1904 рр.)	284
- Торез Моріс (1900 – 1964 рр.)	285
- Турен Ален (нар. 1925 р.)	286
- Оріоль Венсан (1884 - 1966 рр.).....	287
- Фош Фердинанд (1851 – 1929 рр.)	289
- Фуко Мішель (1926 – 1984 рр.)	290
- Шірак Жак Рене (нар. 1932 р.)	295
- Берштейн Едуард (1850 – 1932 рр.)	302
- Бломберг Вернер фон (1878 – 1946 рр.)	305
- Борман Мартін (1900 – 1945 рр.)	306
- Браухіч Вальтер Генріх (1881 – 1948 рр.)	312
- Бранд Віллі (1913 – 1992 рр.)	314
- Вебер Макс (1864 – 1920 рр.)	314
- Вільгельм II (1859 – 1941 рр.)	320
- Гальдер Франц (1884 – 1972 рр.)	322
- Гейдріх Рейнгард (1904 – 1942 рр.)	325
- Гімmlер Генріх (1900 – 1945 рр.)	327
- Гітлер Адольф (1889 – 1945 рр.)	331
- Геббельс Пауль Йозеф (1897 – 1945 рр.)	351
- Герінг Герман Вільгельм (1893 – 1946 рр.)	355
- Гесс Рудольф (1894 – 1987 рр.)	384
- Гудеріан Вільгельм Гейнц (1888 – 1954 рр.)	390
- Деніц Карл (1891 – 1980 рр.)	396
- Дольфус Енгельберт (1892 – 1934 рр.)	400
- Ерхард Людвіг (1897 – 1977 рр.).....	402
- Заукель Ернст (1894 – 1946 рр.)	406
- Зейсс – Інкварт Артур (1892 – 1946 рр.)	407
- Зіммель Георг (1858 – 1918 рр.)	409
- Зомбарт Вернер (1863 – 1941 рр.)	412
- Йодль Альфред (1840 – 1946 рр.)	413
- Кальтенбруннер Ернст (1903 – 1946 рр.)	415
- Канаріс Вільгельм Франц (1887 – 1945 рр.)	418

- Кейтель Вільгельм (1882 – 1946 pp.)	422
- Кессельрінг Альберт (1885 – 1960 pp.)	426
- Клейст Пауль фон (1881 1954 pp.)	431
- Клюге Ганс Гюнтер фон (1882 -1944 pp.)	438
- Коль Гельмут (нар. 1930 p.)	442
- Люксембург Роза (1871 – 1919 pp.)	449
- Манштейн Еріх фон (1887 – 1973 pp.)	454
- Модель Отто (1891 – 1945 pp.)	458
- Папен Франц фон (1879 – 1969 pp.)	463
- Паулюс Фрідріх (1890 – 1957 pp.)	465
- Пік Вільгельм (1876 – 1960 pp.)	472
- Редер Еріх (1876 – 1960 pp.)	474
- Рем Ернст Юліус (1887 – 1934 pp.)	477
- Ріббентроп Йоахім фон (1893 – 1946 pp.)	481
- Розенберг Альфред (1893 – 1946 pp.)	484
- Роммель Ервін (1891 – 1944 pp.)	489
- Рундштедт Герд фон (1875 – 1954 pp.)	495
- Сект Ханс фон (1866 – 1936 pp.)	516
- Скорцені Отто (1098 – 1975 pp.)	519
- Тельман Ернст (1886 – 1944 pp.)	524
- Тіппельскірх Курт фон (1891 – 1957 pp.)	526
- Ульбріхт Вальтер (1893 – 1973 pp.)	527
- Франк Ханс Міхаель (1900 – 1946 pp.)	530
- Фрік Вільгельм (1877 – 1946 pp.)	533
- Фріче Ганс (1900 – 1953 pp.)	534
- Функ Вальтер (1890 – 1960 pp.)	535
- Хонеккер Еріх (1912 – 1994 pp.)	536
- Шахт Ялмар (1877 – 1970 pp.)	538
- Ширах Бальдур фон (1907 – 1974 pp.)	541
- Шмідт Гельмут (нар. 1918 p.)	544
- Шпеєр Альберт (1095 – 1981 pp.)	546
- Штайнмайєр Франк – Вальтер (нар. 1956 p.)	550
- Штауффенберг Клаус фон (1907 – 1944 pp.)	552
- Штрассер Грегор (1892 – 1934 pp.)	559
- Штудент Курт (1890 – 1978 pp.)	560

ГЛАВА ІV. ПОЛІТИЧНІ ПОТРЕТИ ПІВДЕННОЇ ЄВРОПИ (Королівство Іспанія, Португальська Республіка, Республіка Італія, Грецька Республіка)

- Діас Хосе (1895 – 1942 pp.)	565
- Ібаррурі Долорес (1895 - 1989 pp.)	567
- Франко Франціско (1892 – 1975 pp.)	569
- Хуан Карлос І (нар. 1938 p.)	574
- Салазар Антоніу Олівейра (1889 – 1970 pp.)	576

- Альчіде де Гаспері (1881 – 1954 рр.)	579
- Амато Джуліано (нар. 1938 р.)	581
- Берлінгуер Енріко (1922 – 1984 рр.)	582
- Берлусконі Сільвіо (нар. 1936 р.)	583
- Бордігой Амадео (1889 – 1970 рр.)	587
- Боссі Умберто (нар. 1938 р.)	589
- Віктор Емануїл III (1869 – 1947 рр.)	592
- Грамші Антоніо (1891 – 1937 рр.)	594
- д'Алема Массімо (нар. 1949 р.)	596
- Джентіле Джованні (1875 – 1944 рр.)	597
- Діні Ламберто (нар. 1931 р.)	598
- Дуе Джуліо (1869 – 1930 рр.)	599
- Кабальєро Ларго (1869 – 1946 рр.)	600
- Маттеотті Джакомо (1888 – 1924 рр.)	601
- Моро Альдо (1916 – 1978 рр.)	602
- Моска Гаєтано (1858 – 1941 рр.)	603
- Муссоліні Беніто (1883 – 1945 рр.)	604
- Павло VI (1963 – 1963 рр.)	609
- Парето Вільфредо (1949 – 1923 рр.)	612
- Пій XII (1876 – 1958 рр.)	613
- Тольятті Пальміро (1893 – 1964 рр.)	616
- Тураті Філіппо (1857 – 1932 рр.)	619
- Скальфаро Оскар Луїджі (1918 – 2004 рр.)	620
- Попандреу Андрес (1919 – 1996 рр.)	622
- Стефанопулос Константінос (нар. 1926 р.)	624

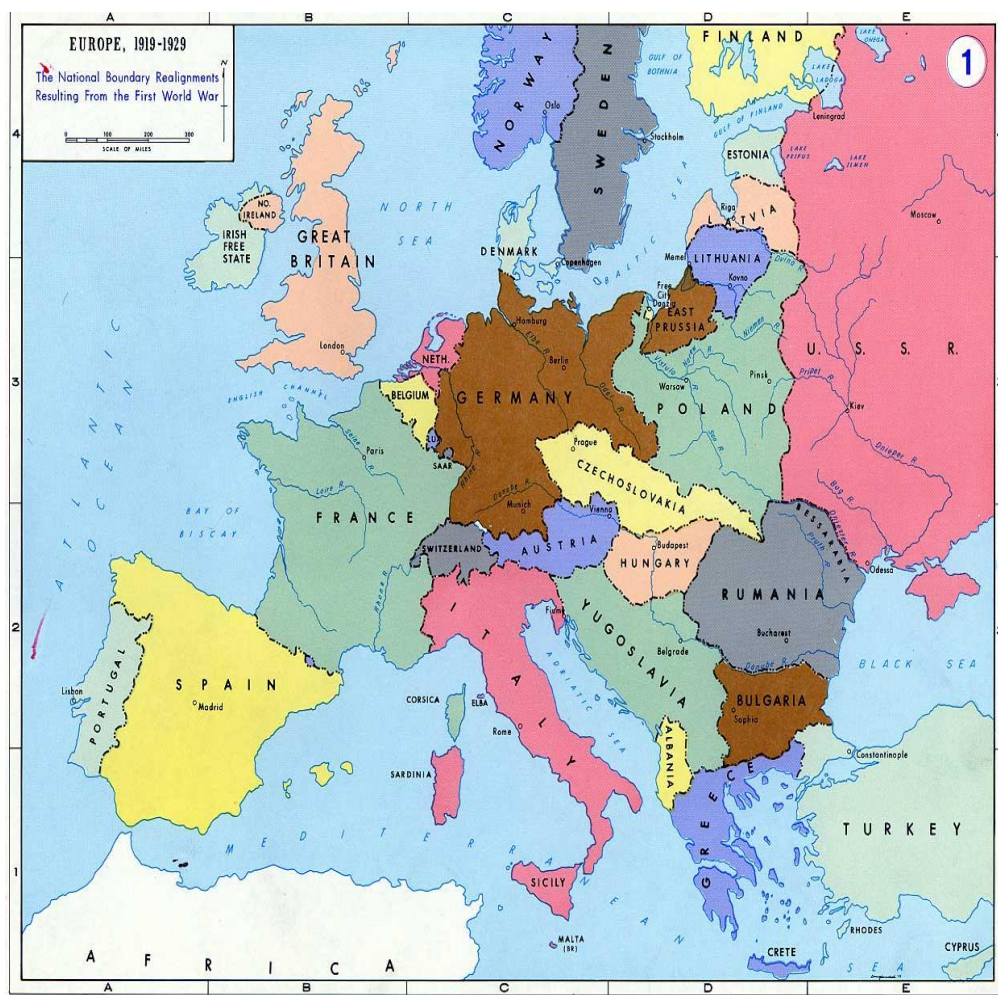
ГЛАВА V. ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

(Республіка Албанія, Республіка Болгарія, Югославія (Республіка Македонія, Республіка Сербія, Республіка Хорватія, Боснія і Герцеговина, Республіка Чорногорія), Чехословаччина (Чеська Республіка і Словацька Республіка), Угорська Республіка, Румунія, Республіка Польща, Республіка Білорусь, Молдова, Естонія, Латвія, Литва)

- Ходжа Енвер (1908 – 1985 рр.)	626
- Зогу Ахмет (1895 – 1961 рр.)	637
- Нано Фатос Танас (нар. 1952 р.)	638
- Беріша Салі Рам (нар. 1944 р.)	640
- Живков Тодор (1911 – 1998 рр.)	642
- Димитров Георгій Михайлович (1882 – 1949 рр.)	644
- Димитров Стефан Тодоров (1889 – 1944 рр.)	646
- Тіто Броз (1892 – 1980 рр.)	648
- Мілошевич Слободан (1941 – 2006 рр.)	652
- Коштуніца Воїслав (нар. 1944 р.)	655
- Тутжман Франьо (1922 – 1999 рр.)	658

- Готвальд Клемент (1896 -1953 pp.)	660
- Бенеш Едвард (1884 – 1948 pp.)	664
- Войцеховський Сергій Мик - вич (1883 – 1951 pp.)	671
- Гавел Вацлав (1936 – 2011 pp.)	674
- Новотний Антонін (1904 – 1975 pp.).....	682
- Свобода Людвік (1895 – 1979 pp.)	684
- Гусак Густав (1913 – 1991 pp.)	688
- Масарик Томаш (1850 – 1937 pp.)	690
- Ковач Міхай (нар.1930 p.)	692
- Дубчек Олександр (1921 – 1992 pp.)	693
- Сланський Рудольф (1901 – 1952 pp.).....	697
- Кадар Янош (1912 – 1989 pp.)	705
- Кун Бела (1886 – 1938 pp.)	711
- Надь Імре (18996 – 1958 pp.)	717
- Хорті Міклош (1868 – 1957 pp.)	719
- Ракаші Матяш (1892 – 1971 pp.)	722
- Чаушеску Ніколае (1918 – 1989 pp.)	724
- Антонеску Йов (1882 – 1946 pp.)	727
- Ілієску Іон (нар.1930 p.)	729
- Кароль II (1893 – 1953 pp.)	731
- Берут Болеслав (1892 – 1956 pp.)	733
- Валенса Лех (нар. 1943 p.)	735
- Пілсудський Юзеф (1867 – 1935 pp.)	736
- Герек Едвард (1913 – 2001 pp.)	744
- Гомулка Владислав (1905 – 1982 pp.)	745
- Качинський Лех (1949 – 2010 pp.)	747
- Кваснівський Олександр (нар. 1954 p.)	749
- Нерутович Габріель (1865 – 1922 pp.)	752
- Ярузельський Войцек (нар.1923 p.)	753
- Машеров Петро Миронович (1918 – 1980 pp.)	756
- Шушкевич Станіслав Станіславович (нар. 1934 p)	758
- Лукашенко Олександр Григорович (нар. 1954 p.)	759
- Бодюл Іван Іванович (нар 1917 p.)	767
- Снегур Мірча Іванович (нар. 1940 p.)	770
- Лучинський Петро Кирилович (нар. 1940 p.)	771
- Воронін Володимир Миколайович (нар. 1941 p.)	773
- Ансіп Андрус (нар. 1956 p.)	777
- Затлерс Валдіс Лігонісовіч (нар.1955 p.).....	780
- Віке-Фрейберга Вайра (нар. 1937 p.)	783
- Бразаускас Альгірдас Міколас (1932 – 2010 pp.).....	786
- Адамкус Валдіс (нар.1926 p.)	789
- Ландсбергис Вітаутас (нар. 1932 p.)	792
- Паулаускас Артурас (нар. 1953 p.)	793

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....795

Карта Європи першої половини ХХ-го століття

ГЛАВА І

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН ЄВРОПИ

У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ.

Перша світова війна, її результати явили собою глибоку цивілізаційну кризу, вихід із якої привів до глобальних змін у світовій історії. Змін, які фактично поклали початок новітньої історії людства і резонансність яких відчувалася до кінця ХХ століття. Майже водночас впали чотири імперії – Російська, Австро-Угорська, Німецька (Другий рейх), Оттоманська. На 1/6 земної кулі розпочалися комуністичні експерименти у більшовицькому виконанні. Суттєвих, а в деяких аспектах кардинальних трансформацій зазнав націоналізм - одна із провідних ідеологій ХХ

століття. У ці ж два десятиліття як явище світової історії постав і зміг реалізувати себе на практиці фашизм, його різновид - нацизм. Відтак у різних формах утвердився тоталітаризм - суспільно-політична практика, із якою безпосередньо пов'язані найбільші трагедії людства у ХХ столітті.

У міжвоєнний період відбувалися докорінні переоцінки культурних цінностей, духовні злами цілих поколінь, нищення тоталітарними, реакційними режимами культури і її творців. Злети і падіння, тріумф розуму і життєві трагедії мільйонів – усе це увібрали в себе два десятиліття міжвоєнного періоду. Здавалося б, навчене гірким досвідом світової війни 1914-1918 роках людство зробить все можливе, щоб запобігти повторенню трагедії. На жаль, післявоєнна концепція нового світоустрою, механізми підтримання миру виявилися недієздатними – через 20 років людство знову постало на порозі нової світової війни.

Нові геополітичні реалії у світі формувалися за сценарієм творців Версальсько-Вашингтонської системи.

Версальсько-Вашингтонська система - серія договорів (1919-1922 роках), підписаних державами-переможницями з Німеччиною, Австрією, Угорщиною, Болгарією й Туреччиною, якими закріплювався новий територіальний поділ світу, створювалася система колективного підтримання миру – Ліга націй.

У січні 1919 році в Парижі почала працювати мирна конференція за участю глав держав та урядів і міністерств закордонних справ Великобританії, Франції, США, Італії та Японії. Оскільки дві останні держави в ході війни помітної ролі не відігравали, то головну роль перебрала на себе «велика трійка» – прем'єр-міністр Великобританії Д. Ллойд Джордж, президент США В. Вільсон, прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо. В конференції також брали участь делегації 27 інших країн, що входили до антинімецької коаліції чи примкнули до неї на заключному етапі війни.

Результатом Паризької конференції стало підписання ряду договорів, серед яких визначальними були: Версальський мирний договір із Німеччиною (червень 1919 рік); Сен-Жерменський – з Австрією (вересень 1919 рік); Нейїський – із Болгарією (листопад 1919 рік); Тріанонський – з Угорщиною (червень 1920 рік); Севрський – із Туреччиною (серпень 1920 рік).

Конференція проголосила створення якісно нового (на постійній основі) інструменту підтримання миру і відповідного порядку у світі – Лігу націй. Ця міжнародна організація (її статут було затверджено у квітні 1919 року) з центром у Женеві метою своєї діяльності проголошувала розвиток співробітництва між державами, головне ж – гарантії безпеки післявоєнного світу. Останньому мали слугувати відмова від війн, міжнародно-правове визначення агресора і його жертви, санкції щодо агресора тощо.

Які ж конкретно зміни геополітичного характеру закріплювала Версальсько-Вашингтонська система?

За замислом її творців Німеччина втрачала статус світової держави. Вона змушена була поступитися частиною своєї (точніше, спірної) території на користь інших держав. Над окремими територіями встановлювався контроль Ліги націй. Так, зокрема, за Версальським договором франко-німецький кордон поновлювався за

станом на 18 липня 1870 року. А це означало, що Ельзас і Лотарингія поверталися Франції. Інші західнонімецькі землі підлягали окупації військами держав-переможниць. Рудники Саарського басейну передавалися в користування Франції, а сама область переходила на 15 років під управління Ліги націй. Певна частина території Німеччини відійшла до Бельгії. Литві поверталася Клайпеда, Польщі – окремі райони Пруссії й Померанії, частина Верхньої Сілезії, Познань. Гданськ оголошувався вільним містом під управлінням Ліги націй. Нарешті, до новопосталої держави Чехословаччини відійшла Судетська область.

Німеччина втрачала всі свої колонії. Її африканські володіння переходили до Великобританії, Бельгії, Португалії, Франції. Тихоокеанські – до Японії, Великобританії, Австралії, Нової Зеландії.

Переможена Німеччина змушена була також прийняти ряд умов, спрямованих проти відродження її військово-промислового потенціалу. Їй дозволялося мати лише 100-тисячну вільнонайману армію. Генеральний штаб розпускався, принаймні формально. Флот, за винятком незначної частини застарілих кораблів, переходив до переможців. Німеччина позбавлялася права мати флот і військову авіацію. Її порти й ріки оголошувалися «міжнародними», тобто відкритими для кораблів держав-переможниць. І, звичайно ж, як головна винуватиця війни, Німеччина мала погодитися на репараційні зобов'язання на будь-яку суму, яку буде визначено союзниками протягом 18-20 місяців.

Отже, за наслідками втрат територіальних, військово-промислового потенціалу, повалення монархічного режиму і встановлення республіканського, Німеччина як Другий рейх (імперія) перестала існувати.

Розпалася й Австро-Угорська імперія. На її уламках постали самостійні держави Австрія, Угорщина, Чехословаччина.

Південнослов'янські території – Боснія, Герцеговина, Хорватія, Словенія, Далмація, частина Македонії і Південної Угорщини об'єдналися із Сербією й Чорногорією в єдиній державі Югославії. Деякі території колишньої імперії відійшли до Румунії, Італії, Польщі. Морський і Дунайський флоти колишньої Австро-Угорщини переходили в розпорядження держав-переможниць. Кількість збройних сил Австрії визначалася в 30 тисяч осіб, заборонялася загальна військова повинність. Для переможців встановлювалася свобода транзиту через Австрію. Отже, фактично Австрія опинилася під контролем інших держав.

За таким само сценарієм було складено і Тріанонський договір для Угорщини. В результаті вона втратила понад половину території, якою раніше володіла, а її населення скоротилося майже в 2,5 рази.

Болгарія вимушена була поступитися своїми територіями на користь Румунії, Греції, Югославії. Вона втрачала практично весь флот, чисельність її армії обмежувалася 20 тисяч осіб.

На політичній карті світу не стало Оттоманської імперії. Це означало, що Туреччина втратила близько 80 % території колишньої імперії. Її колоніальні володіння відійшли до Великобританії, Франції, Греції, Італії. За Севрським договором Туреччина втрачала монопольні права на Чорноморські протоки, які ставали відкритими для проходу військових кораблів і нечорноморських держав. Формально контроль над ними передавався міжнародній комісії, фактично ж

переходив до країн Антанти. Вони ж мали здійснювати і контроль над економікою й фінансами Туреччини.

Одним із трагічних наслідків післявоєнного влаштування Європи «по-версальськи» стали масові переселення й виселення народів – чи не найбільші на Європейському континенті з часів великих переселень I тисячоліття. Близько 500 тис. осіб, переважно мусульманського віросповідання, покинули Македонію і Добруджу. Сотні тисяч угорців вимушені були переселитися з територій, що відходили до інших держав, як і німців із Верхньої Сілезії, що відійшла до Польщі, і Судетської області з Чехо-Словаччини. Тим самим не тільки ламалися долі мільйонів людей, а й закладалися міни уповільненої дії під хистку споруду Версальсько-Вашингтонської системи.

З метою врегулювання азіатсько-тихоокеанських проблем у листопаді 1921 року розпочала роботу Вашингтонська конференція за участю 9 держав. Прийнята нею система договорів закріпила територіальні й політичні реалії на Далекому Сході та в басейні Тихого океану.

Перш за все Великобританія, США, Франція і Японія домовилися про гарантії щодо безпеки своїх володінь у цьому регіоні, включно до взаємодопомоги на випадок загрози територіям їх інтересів. Це не виключало взаємних суперечок щодо сфер впливу між США і Великобританією, США і Японією. Вони зумовлювалися експансіоністськими устремліннями США на Далекому Сході. Американські домагання запровадити щодо Китаю політику «відкритих дверей» не влаштовували інші держави, яким було важко конкурувати з США в «освоєнні» Китаю.

Після тривалої дипломатичної боротьби США, Великобританія, Франція, Італія і Японія домовилися про обмеження військово-морських флотів, зокрема їх головної ударної сили на той час — лінкорів. Співвідношення останніх визначалося у пропорції 5:5:3:1,75:1,75. Тобто між Великобританією і США встановлювалася рівність у лінійних кораблях, що означало остаточну відмову британських політиків від традиційного принципу — мати флот, рівний об'єднаним флотам двох найсильніших морських держав.

Неважко зрозуміти, якими мали бути наслідки такого «перевлаштування» світу.

- Рано чи пізно, принижена у своїх національних почуттях Німеччина стане домагатися реваншу. З тих же причин у той чи інший спосіб її підтримуватимуть прямо чи опосередковано спільники по колишньому Четвертому союзу часів Першої світової війни. І не тільки вони.

- Антирадянська спрямованість Версальсько-Вашингтонської системи, як і багато наступних зовнішньополітичних акцій провідних країн Заходу, у поєднанні з деструктивною більшовицькою стратегією експорту соціалістичної революції зумовлювали ще один вузол міжнародних суперечностей. Амплітуда їх коливань залежатиме від політичної кон'юнктури.

- Підсумками Паризької конференції, за великим рахунком, залишилися незадоволені Сполучені Штати Америки. Зі зрозумілих причин: захоплення економічного лідерства, і відповідно, нарощення військової могутності, спонукали їх до більшої «відкритості світу», «свободи морів» тощо. А відтак і суттєвого коригування базових принципів Версальсько-Вашингтонської системи. Тож суперечності між заокеанським гігантом і провідними в політиці, але економічно

послабленими європейськими державами будуть ще одним визначальним фактором у міжнародній політиці міжвоєнного періоду.

Отже, нове світовлаштування за Версальсько-Вашингтонськими рецептами не тільки не ліквідувало суперечностей щодо геополітичних інтересів провідних держав світу, а в певному розумінні ще більше їх загострило.

Нові геополітичні реалії міжвоєнного періоду

Ще не стих гуркіт армагеддонського грому Першої світової війни, як постала нова реальність глобального значення: США вустами свого президента В. Вільсона заявили свої претензії на світове лідерство. У геополітичних вимірах це означало, що після п'яти століть освоєння Старим світом Нового, починався рух у зворотному напрямі. 1 млн. американців у військовій формі, що знаходилися на початку 1919 року в Європі, були суттєвим аргументом американської дипломатії у протистоянні європейським політичним гігантам. А ще – половина світового промислового виробництва, що припадала на частку США.

Поки американська економіка явно поступалася європейській, США всіляко намагалися відгородитися від Європи. Тепер же, відчувши свою могутність, Сполучені Штати виступили з ініціативою ліквідувати економічні бар'єри, оскільки вже не боялися конкуренції. Тобто Америка домагалася домінування у відкритому для економічного обміну світі. Саме домагалася. На Паризькій конференції Вільсон заявив: якщо світ не піде шляхом, указаним Сполученими Штатами, то американцям доведеться створити таку армію і флот, щоб їх принципи поважалися. Отже, висловлювалася доктрина, згідно з якою до політичного престижу й економічної зверхності додавалася і військова сила.

Дипломатія США зводилася до створення умов, які б забезпечували в Європі приблизну рівновагу сил, що протистояли одна одній. Зокрема, не в інтересах Америки було звести силу Німеччини до нуля. Тож «14 пунктів» В. Вільсона були для німців більш прийнятними завдяки їхній визначеності, ніж умови, які могли б продиктувати європейські лідери Антанти. Європейських союзників американці намагалися переконати, що не відновивши економіку, Німеччина не зможе виплачувати репарацій державам-переможницям.

Проте перша спроба США вийти у світові лідери не увінчалася певним успіхом. Були матеріальні умови, проте підвела дипломатія, яка не передбачила і не врахувала всіх факторів англо-французького зближення. США прагнули до світової гегемонії, Франція – до лідерства в Європі. У цьому її до певної міри підтримувала Великобританія – обидві були проти американського загравання з Німеччиною. До того ж Франція погоджувалася на розширення англійських колоніальних володінь за рахунок колишніх німецьких колоній. У цьому контексті Великобританію не влаштовувало швидке вивищення Америки, особливо ж з огляду на те, що згідно з умовами Вашингтонської конференції (1921 рік) «володарка морів» вимушена була поступитися морською першістю, погодившись у цьому виді озброєнь на паритет зі США.

Знадобиться ще одна світова війна, щоб США домоглися беззаперечного лідерства не тільки в економіці, а й у світовій політиці.

Ще однією геополітичною реальністю стала поява на політичній карті світу Радянської Росії, а потім й інших радянських республік. Проте з активного суб'єкта міжнародної політики, учасника воєнно-політичних блоків і коаліцій, яким Росія була протягом століть, вона тимчасово опинилася в стані глибокої міжнародної ізоляції, перетворилася в об'єкт політики великих держав.

Поразка держав Четверного союзу у війні дала можливість Радянській Росії анулювати принизливий для неї Брестський договір. Проте закінчення світової війни мало для неї і негативні наслідки: Антанта могла тепер активніше втрутитися в події, що відбувалися на території колишньої Російської імперії. Південь України окупували французькі війська, у Сибіру і на Далекому Сході на початку 1919 року перебували близько 130 тисяч військовослужбовців ворожих Росії держав, понад 20 тисяч – на Півночі. «Російське питання» стало одним з головних на Паризькій конференції, де в лютому 1919 року було вирішено питання про широкомасштабну інтервенцію проти Росії. «Неможливо розв'язати питання миру в Європі, – говорив Д. Ллойд Джордж, – не розв'язавши російського питання». Ще конкретніше з цього приводу висловлювався Генеральний штаб головного командування арміями Антанти: «Якщо Антанта хоче зберегти плоди своєї перемоги, здобутої таким трудом, вона сама повинна викликати переродження Росії шляхом повалення більшовизму і побудувати міцний бар'єр між цією країною і центральними державами».

Лінія поведінки західних держав мотивувалася необхідністю запобігти поширенню революції з Росії на всю змучену війною Європу. І небезпідставно. Суть більшовицького месіанізму, підтриманого компартіями інших країн, зводилася саме до цього: сприяти поширенню комунізму, шляхом експорту соціалістичних революцій, у всьому світі. Вижити у ворожому оточенні й одночасно прагнути до перемоги у світовому масштабі — таке ірраціональне у своїй основі завдання довгі роки не тільки визначало стратегічну лінію зовнішньополітичної діяльності Радянської держави, а й суттєво впливало на всю міжнародну обстановку 20-30-х років.

Важливою віхою на шляху становлення нового світового порядку стала Генуезька конференція (квітень 1922 рік). Це була загальноєвропейська конференція, яка мала визначити шляхи оздоровлення економічного стану на континенті й, у контексті цього завдання, врегулювати економічні відносини між Росією та іншими державами. Ініціатором останнього неодноразово виступала й сама Росія. Оптимізму її керівникам додавало те, що вперше офіційно на рівні представництва провідних європейських держав проголошувалося, що нації не можуть привласнювати собі право диктувати іншим народам принципи, на основі яких останні мали організувати систему власності й внутрішнього економічного життя. Отже, соціально-економічна система, встановлена більшовиками в Росії, набувала свого роду міжнародної легітимності.

До певної міри це підтверджувалося і практикою. На цей час Росія почала вже поступово виходити з міжнародної ізоляції, установивши дипломатичні відносини з 8 країнами, торгіві – з 14, у тому числі й з Великобританією, Німеччиною, що означало визнання де-факто московського уряду. Організатори конференції фактично погодилися з тим, що запрошена на конференцію Радянська Росія

представляла на ній інтереси й інших радянських республік, на той час ще формально не об'єднаних в одній союзній державі.

США офіційно не були учасником Генуезької конференції. Більше того, вони були противниками її скликання, отже, й мирного врегулювання відносин з Радянською Росією. Уряд США був єдиним, що вимагав бойкотувати її економічну систему. Щоправда, причина була не тільки, а може й не стільки в Росії. США небезпідставно вбачали в англійських ініціативах щодо сценарію конференції спробу об'єднати європейські держави навколо Великобританії. Відтак доклали зусиль, щоб рішення конференції не стали початком небажаного для них економічного піднесення європейських конкурентів і їх політичної консолідації.

Основних завдань Генуезька конференція не розв'язала, як і Гаазька (червень 1922 р.), яка була фактично продовженням Генуезької. Політичні мотиви взяли гору над економічними розрахунками, створити систему економічних зв'язків не вдалося. Залишилося не розв'язаним і «російське питання». Західні дипломати, формально проголошуючи рівні права всіх держав і народів, фактично намагалися диктувати Росії свої умови. Остання, погоджуючись на деякі з них, тут же висувала свої зустрічні умови і пропозиції. Так, умовою повернення воєнних боргів Росія вважала компенсацію колосальних витрат, яких вона зазнала внаслідок іноземної інтервенції в перші післяреволюційні роки; погоджувалась повернути царські позички, але за умов надання нових кредитів. Доречно зауважити, що лінія поведінки Радянської Росії в Генуї стала концептуально-визначальною для радянської дипломатії у всі наступні десятиліття.

Отже, економічно цілісної Європи, якою вона була в довоєнний період (хоч і не без суттєвих застережень), відновити не вдалося.

Сенсацією для учасників Генуезької конференції стало укладення договору в Рапалло (квітень 1922 рік) між Німеччиною і Росією. Договором розв'язувався широкий спектр міждержавних відносин – економічних, політичних, аж до встановлення дипломатичних відносин. Це був договір двох найбільш ущемлених Версальською системою держав, які боялися залишитися в повній міжнародній ізоляції. До того ж він практично ліквідував усі минулі взаємні економічні претензії. Договором встановлювався статус «найбільшого сприяння нації» в торгівлі між двома державами. Варто зауважити, що з боку Німеччини інтерес до договору виявляли не тільки підприємці, а й військові. Почалося таємне радянсько-німецьке співробітництво у військовій галузі, причому і в тих напрямках, які для Німеччини було заборонено міжнародними договорами. Мова йде, зокрема, про підготовку військових кадрів, випробування військової техніки й озброєнь, які проводилися на території Радянського Союзу. Останній, до речі, був не єдиним джерелом відродження промислового, отже, і військового потенціалу Німеччини. Іноземні капітали текли в її економіку і з інших держав, передусім зі США, з одного боку, забезпечуючи можливість одержання репарацій, з іншого – допінгуючи відродження військово-промислового виробництва в Німеччині.

Близькосхідні питання, проблеми Чорноморських проток розв'язувалися на Лозаннській конференції (листопад 1923 рік). На ній радянську делегацію, крім РСФРР, представляли також УСРР і Грузія як чорноморські держави. Згідно з прийнятою конвенцією Чорноморські протоки оголошувалися демілітаризованими,

однак через них дозволявся прохід військових кораблів усіх держав. Радянський Союз розцінив таке рішення як спрямоване проти його безпеки. На конференції було підписано новий договір з Туреччиною, значно сприятливіший для неї за попередній, Севрський. Фактично це означало денонсацію Севрського договору, який вважався найвразливішою ланкою у Версальсько-Вашингтонській системі.

1923 рік виявився для Європи складним, кризовим. Відмова Німеччини виплатити черговий внесок за репараціями призвела до окупації Францією і Бельгією Рурської області, що зумовило гостру політичну кризу. Спроба Франції в такий спосіб зміцнити свою лідируючу роль в Європі викликала спротив Великобританії і США. Франція вимушена була вивести свої війська з окупованої території. США взяли на себе роль арбітра в європейських суперечках. Згідно з прийнятим у 1924 р. «планом Дауеса» (прізвище держсекретаря США) репараційний спір Франція мала розв'язувати не безпосередньо з Німеччиною, а через посередництво США, з чим погодилася і Великобританія. Економіка Німеччини ще в більшій мірі ставилася під контроль іноземного, переважно американського, капіталу (зокрема через емісійний банк, непідконтрольний німецькому уряду).

Для безперервної виплати репарацій Німеччині необхідний був активний баланс зовнішньої торгівлі. Проте жодна з держав-переможниць не хотіла поступатися своїми ринками. Концепція «плану Дауеса» передбачала вирішення цієї проблеми за рахунок Радянського Союзу, відводячи економічну експансію Німеччини на Схід. Схоже на те, що поглиблення радянсько-німецького зближення поки що не турбувало країни західної демократії.

Свідченням цьому стала і так звана «смуга дипломатичних визнань СРСР». Протягом 1924-1925 роках дипломатичні відносини із СРСР установили Великобританія, Італія, Франція, Китай, Японія та ряд інших держав. Щоправда, часом ці відносини мали формальний характер, як правило, за ними не наставало розширення економічного співробітництва. Водночас надання Європі американських кредитів за «планом Дауеса» сприяло зближенню між державами-переможницями і Німеччиною.

Ще більшої визначеності це зближення набуло на підставі рішень Локарнської конференції (жовтень 1925 рік). Вони мали гарантувати стабільність і непорушність нових кордонів Німеччини із західними сусідами, залишаючи відкритим питання щодо її східних кордонів, чим фактично визначався напрямок майбутньої німецької експансії.

Те, що гарантами кордонів (Німеччини з Францією і Бельгією) мали бути Великобританія та Італія, сприймалось як один із кроків ослаблення позицій Франції в європейській політиці. Водночас посилювалися позиції Німеччини, яка в Локарно виступала як рівноправна велика держава. Учасники конференції запропонували Німеччині вступити до Ліги націй, за умови включення її армії до складу «інтернаціональної армії», що мала постати при цій організації. Складалося нове співвідношення сил в Європі. Фактично відбулася реабілітація Німеччини як члена світової спільноти. В 1926 році їй дозволили увійти до Ліги націй.

Доречно зауважити, що Ліга націй, яка створювалась як всесвітня організація, певний час залишалася інструментом суто західноєвропейської політики.

У міжвоєнний період вперше у світовій практиці вживалися широко скоординовані на міжнародному рівні заходи зі збереження миру на основі реального роззброєння. З 1926 року в Женеві працювала підготовча комісія з роззброєння, з лютого 1932 року – Женевська конференція з роззброєння. У ній брали участь представники 63 країн, у тому числі держав, що не були членами Ліги націй – СРСР, США та деяких інших. У рамках цього процесу в 1928 році було укладено універсальний пакт Бріана-Келлога (за прізвищами керівників зовнішньополітичних відомств Франції і США), згідно з яким держави, що його підписали, зобов'язувалися не вдаватися до воєнних заходів для розв'язання спірних міжнародних проблем.

Робота Женевської конференції проходила суперечливо і не давала бажаних результатів. Кожна з великих країн відстоювала перш за все свої інтереси: комусь було вигідне скорочення військово-морських сил, комусь – військово-повітряних, ще іншим – сухопутних. Пропозиції СРСР щодо загального і повного роззброєння всерйоз не було прийнято. В 1934 році робота конференції зайшла в глухий кут, коли представник нацистської Німеччини категорично заявив: його уряд погодиться на пропорційне роззброєння лише за умови, коли Німеччині дозволять доозброїтися до рівня великих країн.

Отже, узагальнюючи основну суть визначальних процесів і явищ світової історії 20-х – початку 30-х років правомірно зробити висновок, що в цей період було зроблено спробу, хоча досить-таки непослідовну і суперечливу, переорієнтувати основну концепцію міжнародно-правових відносин. Якщо раніше вони регулювали переважно проблеми війни, то в названій період вживалися реальні заходи, щоб повернути міжнародне право в бік служіння інтересам підтримання миру, обмеження гонки озброєнь. На жаль, продекларована у свій час на весь світ теза В. Вільсона виявилася передчасною. Суть її зводилася до такого: раніше світом управляли інтереси, що й призвело до поразки (малися на увазі катастрофічні наслідки Першої світової війни). Інтереси не тільки об'єднують, а й роз'єднують людей, оскільки за найменшої непогодженості інтересів уперед виходить суперництво. Є лише одна обставина, яка може об'єднати людей – прихильність до права. Проте реальність склалася так, що в 30-ті роки все ж на перший план вийшли егоїстичні інтереси, породжене ними суперництво, що наближало світ до нової вселюдської трагедії.

Тенденції та моделі соціально-економічного розвитку. Культурні трансформації

Перша світова війна за трагічністю своїх наслідків не мала рівних у всій попередній історії. Головні переможці в Європі – Великобританія, Франція, Італія, як і Росія, втратили близько половини свого національного багатства, одержали в спадок не тільки економічні труднощі, а й соціальну невлаштованість суспільства, яке в перші п'ять повоєнних років то тут, то там вибухало революційними конфліктами. Зазначене ще більшою мірою стосувалося переможених держав.

З учасників світової бойні виграли лише Японія, чия участь у війні обмежилася захопленням німецьких колоній на Тихому океані та проникненням у Китай, і ще в

більшій мірі – США. Вони не тільки здобули воєнну перемогу над ворогом, а й економічну перемогу над своїми союзниками.

Шляхи виходу із соціально-економічної кризи були різними (якщо брати країни-переможниці й переможені), а то й діаметрально протилежними до названих (у Радянській Росії, пізніше в СРСР). Проте на середину 20-х років відбудову економіки у всіх воюючих країнах в основному було завершено. Зауважимо, що стосовно Росії та інших радянських республік, які виникли на території колишньої Російської імперії, термін «відбудова» можна вживати лише у значенні досягнення довоєнних фізичних обсягів виробництва, оскільки у всьому іншому — виробничі відносини, соціальна інфраструктура тощо, будь-які довоєнні орієнтири втрачали свій сенс.

Потік американського капіталу в Європу сприяв швидкій стабілізації економіки і соціальних відносин у провідних європейських країнах. Як і в США, в них відбувалися суттєві зміни у способах виробництва. Широко запроваджувалися його стандартизація, раціональні методи організації праці, що відкривало можливості значного поширення конвеєрного, отже, масового, виробництва. Швидкими темпами розвивалося автомобілебудування, нарощувалося виробництво електроенергії, предметів електротехнічної і хімічної промисловості. У зв'язку з цим суттєві зміни відбулися і в повсякденному житті людей, у побут яких масово входили такі блага цивілізації, як телефон, телеграф, радіо, кінематограф, автомобіль тощо.

Політики і теоретики капіталістичної моделі організації суспільства святкували перемогу. Проте дещо передчасно. Попереду ще була важка економічна криза 1929-1933 років. Вона охопила практично всі країни капіталістичного світу, тривала майже 4 роки і, як результат, призвела до скорочення промислового виробництва в середньому на 38%. З високорозвинених країн найбільших витрат зазнали США і Німеччина, промислове виробництво в яких скоротилося відповідно на 46,2 і 40,2 %. Економічний спад мав важкі соціальні наслідки: за 1929-1932 роки безробіття в країнах, охоплених кризою, зросло з 5,9 млн. до 26,4 млн. осіб, що у свою чергу зумовлювало соціальні протести. І не тільки у вигляді страйків. Політичні катаклізми, як, наприклад, у Німеччині, мали у своїй основі саме соціальну невлаштованість суспільства.

До небаченої раніше соціально-економічної депресії капіталістичний світ призвели гіпертрофована монополізація капіталу, засобів виробництва, стихія вільного ринку. В післявоєнний період фактично було відкинуто державне регулювання економіки, що практикувалося у воєнні роки. Монополії Форда, Моргана, Дюпона, Рокфеллера, Круппа та ін. підпорядкували собі цілі галузі виробництва.

Доктрина «невтручання» держави в економічне життя, заснована на концепції вільного ринкового саморегулювання, виявилася нежиттєздатною. Можна зазначити, що причини й уроки цієї кризи в певному розумінні підтверджували ленінський висновок про те, що надмірна монополізація економіки веде до регресу, застою, економічної анархії. Не меншою мірою це підтвердила і радянська система господарювання, з доведеною до абсурду монополізацією (роздержавленням)

засобів виробництва. Як і постсоціалістична практика абсолютної лібералізації товарно-грошових відносин.

У зв'язку з кризою почався перегляд окремих базових принципів класичного лібералізму як провідної ідеології соціально-економічної моделі західного суспільства, передусім в англосаксонських країнах. Новий, або соціальний, лібералізм почав утверджуватися також під впливом марксизму і соціал-демократії, зокрема щодо позитивної ролі держави в регулюванні соціально-економічних процесів.

Проте в різних країнах ступінь втручання держави в економіку був різним і обумовлювався, крім іншого, особливостями їх історичного розвитку. При цьому чітко окреслилися три напрямки:

- Ліберально-реформістський, що увійшов в історію як хрестоматійно відомий «новий курс» президента США Ф. Рузвельта;
- Соціал-реформістський, характерний перш за все для країн Скандинавії, Франції, республіканської Іспанії та деяких інших;
- тоталітарний варіант державного регулювання, який серед країн, охоплених кризою, найбільше виявився в Німеччині.

Ліберальний реформізм (соціальний лібералізм), ідеї якого найбільш ґрунтовно виклав Дж. М. Кейнс, став однією з найважливіших реформаторських течій у 30-ті роки, практичною основою виходу з економічної кризи. Він відкидав постулати класичного лібералізму про необмеженість економічної свободи, вільної конкуренції. Суть кейнсіанства полягала в необхідності доповнення традиційних для лібералізму принципів індивідуалізму, вільної конкуренції, ринку принципами державного регулювання економіки, соціальної сфери.

Вперше і найбільш дієво ці принципи було реалізовано в діях президента-реформатора Ф. Д. Рузвельта, а потім у тих чи інших масштабах і формах запроваджено і в інших індустріально розвинутих країнах. «Новий курс» Рузвельта – це система широкомасштабних заходів щодо виходу з кризової ситуації на шляхах глибокої структурної перебудови соціально-економічної сфери, всього суспільно-політичного життя. Перш за все створювалися ефективні механізми державного регулювання інфляції, зайнятості й безробіття, підтримання високої ділової активності. Важливими складовими «нового курсу» Рузвельта стали створення націоналізованого сектору в економіці, включення виробника у відносини власності через систему акцій та інші форми участі в розподілі певної частини капіталістичного прибутку. На цій основі долалося відчуження працівника від виробництва, включалися матеріальні стимули виробництва, поліпшувався добробут виробника. На державному рівні створювалася система соціального захисту трудящих, зокрема страхування у зв'язку з безробіттям.

Оптимальні темпи економічного зростання забезпечувалися ефективною бюджетною і кредитною політикою держави, зокрема великими інвестиціями у виробництво. Державне фінансування доповнювалося комплексом правових актів, умілим регулюванням податкової системи, протекціоністськими заходами щодо національного виробника тощо.

Названі заходи здійснювалися паралельно з політичним реформуванням, демократизацією суспільного життя в цілому, що створювало правові механізми, які

до певної міри нейтралізували всевладдя монополій. Недаремно адепти вільної ринкової конкуренції кваліфікували таку модель соціально-економічного і політичного суспільства як «повзучий соціалізм».

Проте Ф. Рузвельт, не боячись звинувачень у соціалістичному характері запроваджуваних ним реформ, за допомогою системи названих заходів фактично урятував американський капіталізм, поклав початок його докорінному реформуванню. За сучасними визначеннями то був початок кінця епохи так званого дикого капіталізму. Далекоглядні політики зробили належні висновки з історичних уроків, світової економічної кризи, посиливши акценти на соціальні пріоритети в процесі реформування капіталізму.

Американська модель реформування соціально-економічних відносин, як уже зазначалося, прижилася і в інших країнах. Хоча, заради об'єктивності, варто зазначити, що рузвельтівський курс соціально-економічних реформ багато в чому повторював і апробував на практиці концепції соціального устрою західноєвропейської соціал-демократії, які починали реалізовуватися в окремих країнах ще в докризовий період.

Один із лідерів європейської соціал-демократії Р. Гільфердінг у 1927 р. писав: «Ми знаходимося в такому періоді капіталізму, коли останній в основному подолав еру вільної конкуренції і коливань сліпого закону ринку і підходить до організованої економіки». Заява дещо поспішна, проте суть основних тенденцій на майбутнє передбачена досить правильно.

Соціал-реформістська модель більшою мірою, ніж ліберально-реформістська, характеризувалася поєднанням регулюючої ролі держави і соціалізації економіки – аж до переходу окремих підприємств і галузей господарства в руки держави. У результаті в країнах Скандинавії (Швеції, Данії, Норвегії) значно зріс державний сектор в економіці. Соціал-демократичні уряди цих країн поставили під контроль держави зовнішню торгівлю, вивіз капіталу, фінансували капітальне будівництво та інші капітальні економічні проекти, сільськогосподарське виробництво.

Рішучі реформаторські заходи в економіці поєднувалися із сильною соціальною політикою: поліпшенням пенсійного забезпечення, створенням системи державного страхування, заходами щодо допомоги багатодітним сім'ям, інвалідам.

Соціал-реформістська політика проводилася в країнах, де були сильні позиції лівих партій соціал-демократичного спрямування. Саме тоді й за таких обставин сформувався феномен «шведського соціалізму».

Отже, «соціальний лібералізм», як і соціал-реформізм, стали основою реформування капіталістичного суспільства, завдяки чому було не тільки подолано кризу 1929-1933 роки, а й закладено стійкі тенденції соціально-економічного розвитку на майбутнє. Більш стабільно вони виявилися після Другої світової війни, що дало можливість країнам Заходу запобігти серйозним потрясінням за всіх змін світової політичної кон'юнктури.

Драма італійського і німецького лібералізму полягала в тому, що він не оцінив специфіки соціального і політичного розвитку своїх країн у післявоєнний період, сприйнявши фашизм як силу, здатну «регулювати» соціально-економічні процеси в умовах глибокої структурної кризи суспільства. Тобто утвердження фашизму при владі, у принципі, також було результатом пошуку шляхів виходу з кризи,

відновлення порядку і ліберальних цінностей. Фашизм покликаний був зробити те, з чим не змогли справитися традиційні європейські партії: пристосувати політичну систему влади до нових економічних і соціальних реалій.

Дійсність, як відомо, виявилася зовсім іншою. Якщо «новий курс» Рузвельта і його європейські аналоги означали демократизацію всього суспільного життя, і насамперед соціально-економічних відносин, то вихід із кризи за фашистським «рецептом» призвів до глибокої кризи буржуазної демократії. Соціальний мир досягався на основі спотворених соціальних цінностей, з допомогою крайніх засобів. Регулювання суспільних процесів здійснювалося засобами тоталітарного втручання політичної влади. Фашизм (нацизм) ліквідував й ідеологічний плюралізм – основні завоювання буржуазної демократії, тримав під жорстким контролем соціально-економічну сферу суспільного життя.

Тоталітарна модель господарювання сковувала ринкові відносини, натомість практикувала жорстку надцентралізацію. Антикризова політика в Німеччині, Італії, Японії, а пізніше й у франкістській Іспанії спиралася на тотальну мілітаризацію економіки, всього соціально-економічного комплексу. На відміну від ринкових економік, там практикувалося не опосередковане, а пряме втручання в господарське життя.

Суто економічна ефективність такої політики (якщо абстрагуватися від методів її здійснення) давала свої позитивні наслідки. Так, у Німеччині вже через рік було ліквідовано безробіття, чим не могли похвалитися країни, які обрали інший шлях виходу з економічної кризи. Показники економічного зростання, особливо в галузях важкої промисловості, які забезпечували нарощування військового потенціалу, теж стрімко пішли вгору. І хоча ці показники не були незаперечним доказом переваг тоталітарної економіки, проте фактом було те, що фашистським політикам вдалося схилити на свій бік населення не тільки репресивними заходами.

Отже, міжвоєнний період світової історії утвердив різні тенденції суспільного розвитку як в окремих країнах, так і в соціально-політичних системах взагалі. Звичайно, можна помітити і їх деяку односпрямованість, навіть закономірність, як-от: вихід з глибокої структурної кризи здійснювався, як правило, шляхом посилення державного втручання в ринкову стихію економічного розвитку. Щоправда, на практиці зовні односпрямовані тенденції вели до протилежних соціально-економічних і суспільно-політичних наслідків. В одному випадку державне втручання стало дієвим засобом демонополізації виробництва, в іншому (радянський варіант) воно призвело фактично до утвердження державної монополії на всю виробничу сферу, до тоталітаризму як абсолютної регламентації всієї життєдіяльності суспільства.

Політика – це втілена в діях ідеологія. Відтак політичними прийнято вважати передусім ті ідеології, які змогли реалізувати себе в суспільно-політичній практиці. У міжвоєнний період це вперше і широкомасштабно вдалося зробити політичним адептам ліберальної, соціалістичної (соціал-демократичної), комуністичної і фашистської ідеологій.

Вище вже йшлося про трансформації, яких на початку 20-х років зазнав лібералізм. Вони дали змогу досягти соціально-політичної стабільності в буржуазно-

демократичному суспільстві, виробити механізми пом'якшення конфліктів між Трудом і капіталом. Соціальні поступки були тією мінімальною ціною, яку заможні класи заплатили робітничому руху за збереження суспільно-політичної стабільності. Соціально-ліберальне реформування підтримали основні маси робітників, фермерів, середніх прошарків капіталістичного суспільства. Почала складатися нова демократична, антимонополістична за своїм характером коаліція центристських сил, яка виводила класову боротьбу в звичайне русло буржуазно-демократичної конфліктності з цивілізованими нормами її розв'язання.

Проте ідейна суть лібералізму як ідеології в принципі не змінилася. У теорії і на практиці ортодоксальні ліберали продовжували дотримуватися думки, що держава має турбуватися про безпеку, порядок і зовнішню політику, але утримуватися від втручання в економіку, у внутрішні процеси. Тобто держава має розглядати відносини в економіці та суспільстві як особисту справу, стосовно якої громадяни (передусім працівники і роботодавці) самі домовляються між собою. За таких умов держава сама себе позбавляє відповідальності перед суспільством.

У міжвоєнний період, особливо в роки стабілізації капіталізму, а потім на етапі виходу його з економічної кризи значно зміцніли позиції європейської соціал-демократії. Європейський соціалізм (соціал-демократія), відкидаючи крайнощі лібералізму та марксистського соціалізму, керувався доктриною «панування права» в умовах вільного та соціально справедливого суспільства, виступав проти насилля над особистістю, за політичні свободи. Капіталізм він заперечував у тій мірі, в якій ним порушувалися названі принципи. Враховуючи історичний досвід, суспільно-політичні реалії, соціал-демократія міжвоєнного періоду визначилася з основними принципами суспільного устрою, які суттєво розмежовували її не тільки з ідеологією ортодоксального марксизму, а й лібералізму:

- орієнтація тільки на робітничий клас (диктатура пролетаріату) не має шансів на успіх у соціально диференційованому суспільстві, до того ж коли пролетаріат не становить більшості);
- соціал-демократична партія має бути відкритою для кожного, хто підтримує її цілі і політику й готовий до дій заради їх здійснення;
- заради досягнення максимальної політичної згоди і з поваги до особистих переконань соціал-демократи визнають у партії рівними всі обґрунтування соціалізму;
- ринок, який перебуває під громадським контролем, відповідає інтересам суспільства в більшій мірі, ніж централізоване планування; відмова від ринку є стрибком у пустоту.

Ці та інші постулати соціал-демократії з одного боку, мають забезпечувати умови для ефективно функціонуючої економіки, з іншого – забезпечувати соціальну злагоду в громадянському суспільстві.

Наприкінці 20-х років більшість профспілок, отже, й робітничого класу, були під впливом соціал-демократії. Остання відстоювала ідею «організованого капіталізму», закликаючи трудящих до боротьби не за знищення капіталістичної системи, а за її реформування, вдосконалення, за поліпшення свого місця в цій системі. Тому всупереч сподіванням комуністів економічна криза не стала каталізатором збурення робітничого руху, не підірвала позицій соціал-демократії, її реформістської

ідеології. Навпаки, соціал-демократи зміцнили своє становище, прийшовши у середині 30-х років до влади в країнах Скандинавії, у Бельгії, Франції, Чехословаччині, Великобританії (лейбористи).

У зв'язку з наростанням фашистської загрози відбувалося деяке полівіння соціал-демократії, зокрема так званого австромарксизму. Його лідери О. Бауер і М. Адлер сформулювали концепцію «інтегрального соціалізму», суть якого полягала у зближенні двох течій робітничого руху – реформістської (соціал-демократи) і революційної (комуністи), за умови, що останні позбавляться сектантських ілюзій.

Взагалі ж соціал-демократія була неоднорідною, спектр її соціально-політичних орієнтацій був досить широким як у питаннях внутрішньої, так і зовнішньої політики. Проте саме це (на відміну від жорстко одномірної, лівосектантської позиції комуністів) об'єктивно забезпечувало соціал-демократії широку соціальну базу в суспільно-політичних рухах того періоду.

Глибокий слід у світовій історії 20-30-х років залишила комуністична ідеологія, точніше – політична діяльність тих сил, що її сповідували. Однозначних оцінок тут бути не може.

Тож, уникаючи однозначних оцінних визначень, зупинимося на тих аспектах комуністичного руху, які в найбільшій мірі «збурювали» світовий історичний процес у 20-30-ті роки. Після приходу до влади російських більшовиків комуністична ідеологія швидко поширюється, а з утворенням у 1919 році Комуністичного Інтернаціоналу комунізм перетворюється в одну з організованих і впливових течій міжнародного робітничого руху, поставивши собі за мету здійснити світову соціалістичну революцію.

«Німецький жовтень» готували спільно керівництво РКП(б), Комінтерну, КПН. Для безпосереднього керівництва повстанням у Німеччину було відряджено членів ЦК РКП(б). Розгорнуту програму повстання виклав у своїх тезах Г. Зінов'єв, календарний план надання німецькому пролетаріату військової підтримки розробив Л. Троцький. Проте сподівання виявилися ілюзорними, повстання зазнало поразки. Хвиля революційних виступів у всій Європі пішла на спад, що дало привід Й. Сталіну звинуватити окремих керівників Комінтерну і компартій в «опортунізмі», добившись заміни їх слухняними лідерами.

Важкі наслідки для робітничого руху 20-30-х років мала непогодженість дій між комуністами і соціал-демократами, що значною мірою сприяло приходові до влади фашизму. Конфронтаційні тенденції між ними постійно наростали, аж поки Комінтерн відкрито не поставив завдання завдати основний удар по соціал-демократії, у тому числі і по її лівій течії, «небезпека якої полягала в тому, що вона вміло маскувала свою опортуністичну сутність революційною фразеологією».

Гасла Комінтерну типу «клас проти класу», «хто не з нами, той проти нас» тощо вели до самоізоляції комуністів, відштовхували від них соціально споріднену їм силу, якою була ліва соціал-демократія, поглиблювали розкол у робітничому русі. Поняття «соціалізм» для керівництва Комінтерну пов'язувалося з «рішуче-революційними» методами встановлення диктатури пролетаріату, із запереченням реформізму в будь-якому його вияві.

Перехід комуністичного руху наприкінці 20-х років від лівого до ультралівого сектантства у свою чергу посилив антикомуністичну реакцію. Якщо в 1928 році в

підпіллі діяло 27 компартій, то в 1933 році – 49. Крім інших причин, то була й плата за «підштовхування» світової революції, від чого Комінтерн не відмовлявся фактично до кінця 30-х років.

Комуністи справедливо розвінчували фашизм як головну небезпеку для справи миру в Європі. Проте їх антифашистська стратегія зводилася передусім до запобігання фашизмові шляхом соціалістичної революції, що не могло стати основою згуртування всіх прогресивних сил у боротьбі проти фашизму. Проте і за цих умов ліва соціал-демократія не відкидала можливості порозуміння з комуністами на спільній антифашистській платформі. Так, запропонований влітку 1934 році керівництвом Французької соціалістичної партії проект резолюції на підтримку єдиного фронту дій з комуністами підтримали соціалісти чи соціал-демократи Австрії, Іспанії, Італії та деяких інших країн. Проти були соціал-демократи Скандинавських країн, Великобританії, Чехословаччини.

Поворотом у стратегії і тактиці світового комуністичного руху стали рішення VII конгресу Комінтерну (1935 рік). У них знайшов обґрунтування реалістичний курс на встановлення широких соціально-політичних союзів комуністів зі всіма антифашистськими силами. Суть нової стратегії визначалася, отже, деяким зміщенням акцентів з класових на національні, загальносоціальні критерії. Конгрес відмовився від тактичних гасел кінця 20-х років як помилкових. Це був хоч і запізнілий, проте все ж відхід від деяких ліворадикальних концепцій більшовизму, перенесеного на весь світовий комуністичний рух.

Ще однією ідеологією, реалізованою в міжвоєнний період у політичній практиці, став фашизм. У тих чи інших ідейних і організаційних формах фашизм почав заявляти про себе в європейських країнах ще на рубежі XIX-XX століття. Катализатором, який вивів фашизм з ембріонального стану, стала Перша світова війна. Як організований суспільно-політичний рух фашизм чи не вперше постав у 1918 році у Фінляндії. Створений фашистами «охоронний корпус» брав активну участь у придушенні робітничих виступів, у результаті чого було вбито понад 20 тис. осіб, ще близько 70 тис. відправлено в концтабори. Нарешті, першою країною, де на початку 20-х років фашисти прийшли до влади, була Італія.

Як особливий вид реакції, фашизм утвердився в період гострих суспільно-політичних криз і соціальних катаклізмів, що настали за російським Жовтнем 1917 році. За своєю сутністю він був не тільки антикомуністичним, а й антидемократичним, антиліберальним. У країнах, де фашисти приходили до влади, встановлювалися політичні режими тоталітарного типу. Там, де фашистам не вдавалося пробитися до влади, їх збройні загони відігравали роль неофіційної ударної сили, яка тероризувала партії робітничого класу, ліберально-демократичні організації.

Нерідко фашизм (націонал-соціалізм) називали «революцією середніх класів», спрямованою як проти монополістичного капіталу, так і проти організованого робітничого руху, передусім комуністичного спрямування. Таке визначення навряд чи справедливе у своїй першій частині. Адже специфічна форма державно-монополістичного капіталізму, режим політичної влади, що встановлювався фашистами, забезпечували збереження позицій панівних класів. Недаремно найбільші промислові й фінансові монополії сприяли приході до влади фашистів

у Німеччині, як і в інших країнах. Прагнучи до сильної влади, яку вони вбачали у фашистських режимах, панівні класи виявляли власну слабкість, нездатність вирішувати складні соціально-політичні проблеми іншими, демократичними методами.

У ліберально-демократичному таборі фашизм розглядали як «диктатуру справа», на противагу комунізму, який характеризувався як «диктатура зліва». Дійсно, фашизм є реакційною диктатурою, проте не всяка диктатура – справа чи зліва – являє собою фашизм. Доречно зауважити, що сьогодні терміном «фашизм» прийнято позначати будь-який вид реакції чи навіть просто все те, що не подобається оратору, особливо стосовно комунізму. І якщо це не завжди співвідноситься з поняттям «політична культура», то принаймні є свідченням того, що в наш час кожний вправі користуватися термінами на власний розсуд, для цього немає ніяких законів чи заборон.

Класичний фашизм, типу італійського чи німецького (у формі нацизму), спирався на широкі суспільні верстви, передусім дрібнобуржуазні. Їх прихильності до себе фашисти домагалися невгамовною соціальною демагогією, ідеологічним тиском на свідомість мас, матеріальними подачками, і, звичайно ж, терором, поставленим у ранг державної політики. Ідея «національної величч» (расової) давала дрібному буржуа (причому не тільки німецькому) компенсацію за економічні негаразди і соціальну невлаштованість. Реакційний націоналізм відігравав провідну роль у підготовці соціальної бази фашизму.

Націоналістична риторика, а то й істерія, поряд із соціальною демагогією готували відповідне середовище, ґрунт для сприйняття гасел зовнішньополітичної експансії, «місця під сонцем», на які нібито «обділені нації» мають право. Ідеологічні принципи і практичні методи реакційного, шовіністичного націоналізму всотувалися фашистськими рухами, а в деяких країнах, зокрема в Італії і Німеччині, фашизм безпосередньо інтегрував націоналістичні організації у свої ряди. Американський історик Р. Саусі пояснює націонал-соціалізм як намагання досягти соціальної злагоди під націоналістичним дахом.

Кульмінацією першої фашистської хвилі стали «похід на Рим» і мюнхенський «півний путч» (1922-1924 роках). У період стабілізації (1924-1928 роках) визрівання фашизму проходило в латентних формах. Друга хвиля піднялася під впливом світової економічної кризи 1929-1933 роках і ознаменувалася приходом фашистів до влади в Німеччині, пізніше – у Португалії, Іспанії. Як суспільно-політична течія фашизм існував у 30-ті роки в багатьох інших європейських країнах.

Комунізм і фашизм ніколи не були тотожні в прямому розумінні цього слова. Вони різняться джерелами своєї самоідентичності. Комуністи сповідували принципи пролетарського інтернаціоналізму і класової боротьби, фашисти – збереження расової чистоти, національного солідаризму. Комуністи – непримиренні противники приватної власності. Фашисти зберігали недоторканність приватної власності, намагались прихилити великих промисловців і фінансистів до своєї справи. Проте їх, як тоталітарні ідеології, поєднувало багато спільних рис:

- прагнення до абсолютної регламентації всієї життєдіяльності суспільства як найбільш сутнісної ознаки тоталітаризму;
- поєднання в ідеології і суспільній практиці націоналістичних і соціалістичних

пріоритетів;

- утопічні сподівання сформувати нову людину, яка створить новий суспільний лад, вільний від вад попереднього;
- підпорядкування органів державного управління партійним структурам;
- вождизм як результат побудови тоталітарних партій на суто ієрархічній основі;
- пошук ворогів – внутрішніх і зовнішніх, не поборовши яких неможливо втілити ідею «раю для всіх»;
- тотальний контроль за всіма джерелами інформації, культурою, громадськими організаціями тощо;
- мілітаризація держави як найвищий політичний і економічний пріоритет;
- моральний нігілізм: мета виправдовує будь-які засоби її досягнення.

Взявши потужний старт ще на початку століття, у повоєнний період світом продовжувала котитися чергова хвиля національного ренесансу. Настав процес національного пробудження, самовизначення донедавна залежних народів. Нація, як у свій час церква і держава, стала в ряд найважливіших політико-організуючих чинників.

Щоправда, Версальська система не вирішила національного питання в Європі, на що, крім іншого, були розраховані відомі тези американського президента В. Вільсона щодо права всіх народів на самовизначення («14 пунктів»). Для 40 млн. національних меншин в Європі (у тому числі й для 7-8 млн. українців, які стали нацменшинами в складі Польщі, Румунії, Чехословаччини) національна політика як «старих», так і деяких нових держав стала фактичним запереченням їх елементарного права навіть на національно-культурне, не згадуючи вже про національно-державне, самовизначення. Державно-централістський принцип взяв гору над національно-децентралістичним. Значною мірою, а в деяких аспектах і з трагічними наслідками, це стосувалося і більшості народів колишньої Російської імперії, які зазнали поразки в національно-визвольних змаганнях 1917 – початку 20-х років.

Більш суттєвими в цьому плані були зрушення в неєвропейському світі. Виборювали незалежність народи, які ще донедавна були об'єктами імперіалістичного гноблення, культурний поступ яких, як і можливість національного самовизначення, заперечувалися не тільки політиками, а і європейською наукою навіть на теоретичному рівні. Середній Схід й Індія, Китай і Індокитай, Північна Африка – лише основні регіони національного пробудження, пов'язаного з результатами Першої світової війни.

У 20-30-ті роки відбуваються суттєві зміни в ідеології і політичній практиці націоналізму. Націоналізм XIX-початку XX століття був революційно-демократичним, непримиренним ворогом політичної реакції, диктатури. Він аморфно поєднував у сої ліберальні, демократичні, соціалістичні ідеї. В організаційному плані існував без партійно організованих структур.

У міжвоєнний період відбулася радикалізація національно-політичного руху, зменшився вплив націонал-демократи. Націоналізм міжвоєнного періоду — антидемократичний, він прославляє насильство, терор, війну як пріоритетні, а то і єдині засоби національної політики. Міжвоєнний націоналізм набув форми крайнього шовінізму, ксенофобії (ненависті до чужинців). 1930-ті роки пройшли під

знаком загострення міжімперіалістичних суперечностей. Доживала свої дні Версальсько - Вашингтонська система як інструмент регулювання міжнародних відносин у післявоєнний період. Її доля була зумовлена тим, що з самого початку вона базувалася на принципах імперіалістичного розподілу і перерозподілу світу, на ігноруванні інтересів Радянського Союзу. В міждержавній політиці останній фігурував переважно як об'єкт тих чи інших інтересів країн Заходу.

Держави, які мали бути гарантами післявоєнного світовлаштування, поступово самоусувалися від своїх обов'язків. Ще в 1929 році згідно з «планом Юнга», прийнятим за ініціативою США, Німеччина звільнялася від фінансово-економічного контролю, що відкривало для неї можливість для поступової мілітаризації економіки. Учасники названого «плану» (12 європейських країн і США) зобов'язалися діяти на основі Локарнського договору 1925 року, який, як уже зазначалося, колективно гарантував незмінність західних кордонів Німеччини, залишаючи відкритим питання про її східні кордони.

Гострим залишалось репараційне питання. Щоб виплачувати репарації, Німеччина мала нарощувати свій експорт, отже, стати на шлях економічної експансії, зіштовхуючись на світових ринках з державами-переможницями.

Граючи на суперечностях великих держав, Німеччина почала неприховану підготовку до здійснення своїх експансіоністських планів. Всупереч обмеженням Версальського договору вона відновила військове виробництво, запровадила військову повинність, ввела свої війська в демілітаризовану Рейнську область. Не домігшись своїх інтересів на Женевській конференції з роззброєння, німецька делегація восени 1933 року демонстративно залишила її, фактично заблокувавши подальшу роботу конференції.

Тим часом масштаби агресії у світі стрімко наростали. В 1935 році Італія захопила Абіссінію (Ефіопію). Остання не знайшла ніякої підтримки з боку західних країн, які політикою «невтручання» фактично розв'язали руки Італії в її експансіоністських устремліннях. Пропозицію СРСР вжити щодо агресора економічних санкцій не підтримали інші члени Ліги націй.

Аналогічна ситуація повторилася через рік, коли Німеччина й Італія виступили на боці фашистських заколотників в Іспанії проти республіканських сил, об'єднаних у Народний фронт. Допомогу останньому надавали інтернаціоналісти-добровольці багатьох країн, у тому числі і Радянського Союзу (СРСР фактично направляв в Іспанію кадрових військових), проте республіканці зазнали поразки.

Спільні дії в Іспанії зблизили фашистські режими Німеччини й Італії, які восени 1936 року уклали між собою воєнно-політичний договір, «Вісь Берлін-Рим». Пізніше до них приєдналась Японія. «Вісь Берлін-Рим-Токіо» означала, що локальні вогнища агресії почали зливатися в загальне вогнище нової світової війни.

Намагання згладити реальні міжімперіалістичні суперечності шляхом змови за рахунок інтересів інших (третіх) країн зі всією очевидністю виявилися в Європі. Великобританія, Франція, США давали зрозуміти Гітлеру, що при врахуванні їх інтересів з боку Німеччини вони не будуть перешкоджати поширенню німецького впливу в Австрії, Чехословаччині, Польщі. У рамках такої угодовської політики відбулися німецький аншлюс Австрії (1938 рік), загарбання Чехословаччини (спочатку на основі Мюнхенської угоди в 1938 році її Судетської області, а в березні

1939 року – Чехії і Моравії). В ультимативній формі Німеччина поставила вимогу передати їй литовський порт Клайпеду і польський – Гданськ.

Протистояти сповзанню до нової світової війни реально могла лише система колективної безпеки. Радянський Союз раніше за інших у конкретній формі висловився за її створення (грудень 1933 рік). У рамках цієї політики в 1935 році було підписано договори про взаємну допомогу між СРСР і Францією, СРСР і Чехословаччиною, вживалися заходи щодо нормалізації відносин з Польщею, іншими державами. В основі такої політики лежала реальна загроза Радянському Союзу, а не суб'єктивне сприйняття її політичним керівництвом країни.

Інша річ, що політика сталінського керівництва і в цій конкретній ситуації була непослідовною, суперечливою, а багато в чому і деструктивною. Заклики радянської дипломатії до роззброєння, зусилля, спрямовані на створення системи колективної безпеки, пережеговувалися з діями, що впливали з доктрини неминучості світової революції, із закликами виховувати непримиримість до всього, що не вписувалося в поняття соціалістичних цінностей. Дотримуючись більшовицької тактики використовувати будь-які суперечності у ворожому таборі, Сталін вважав можливими в принципі всі засоби, крім тих, що не досягають мети.

Нагнітання в цьому плані «образу агресора» об'єктивно було небезпідставним, проте це не був найбільш надійний метод досягти розумного компромісу, дістати союзника. До того ж залежно від політичної кон'юнктури сьогоднішні союзники завтра могли стати ворогами, і навпаки, щодо цього практика 30-х років дає немало прикладів. Та й внутріполітичні процеси, що відбувалися в СРСР, не сприяли збільшенню кредиту довіри до нього з боку провідних країн Заходу. Не сприймалась ними і радянська концепція мирного співіснування держав з різним суспільно-політичним ладом. У ній Захід бачив вимушений для СРСР крок, на який останній ішов, розраховуючи, що в кінцевому підсумку соціалізм неминуче переможе капіталізм.

Проте цілком очевидним був й інший факт: у політичних розрахунках західних країн постійно спостерігалось намагання каналізувати гітлерівську агресію на Схід, розв'язавши в такий спосіб свої міжімперіалістичні суперечності. Переконливим свідченням тому стала Мюнхенська змова керівників урядів Великобританії, Франції, Німеччини, Італії, а також події, що за нею настали.

У складній воєнно-політичній ситуації, що склалася на весну 1939 року, у Радянського Союзу було три найбільш очевидні альтернативи: досягти погодження з Великобританією і Францією щодо створення системи колективної безпеки в Європі; залишитися в дипломатично невизначеному стані, фактично один-на-один з агресором як на Заході, так і на Сході; укласти договір з Німеччиною, імпульси до якого почали надходити з німецької сторони. Найсприятливішим був перший варіант, і політичне керівництво СРСР вживало заходів щодо його реалізації. У березні 1939 року Великобританія і Франція погодилися на переговори з Радянським Союзом. Щоправда, майже чотиримісячні переговори не дали позитивних результатів. Винними в цьому були обидві сторони. Радянському керівництву не вистачило витримки, політичної гнучкості, поступливості. Його партнерам по переговорах – серйозності намірів, далекоглядності щодо справжніх планів

Німеччини. В їх підходах переважала ставка на «умиротворення» агресора, тому переговори в Москві розглядалися ними передусім як засіб тиску на Гітлера.

Після війни У. Черчілль писав, що Захід утратив шанс запобігти війні, який давала ідея колективної безпеки в Європі. Союз Франції, Англії і Росії, на його думку, викликав би в серці Німеччини глибоку тривогу, і ніхто не зможе довести, що війна тоді не могла б бути попередженою.

До цього варто додати й те, що на початок 1939 року країни Заходу за чисельністю населення в 3 рази перевищували блок агресорів, виробляли у 2 рази більше за нього сталі, в 14 разів – автомобілів, у 50 разів – рідкого палива тощо. Значною була і їх перевага в чисельності збройних сил всіх родів. До того ж, якби було досягнуто погодженості, названу перевагу значно підсилив би великий військово-економічний потенціал Радянського Союзу.

Схоже на те, що німецьке керівництво краще зрозуміло ситуацію, що складалась у світі, і намагалося, природно, не допустити англо-франко - радянського зближення. І коли переговори Німеччини з Великобританією і Францією зайшли в глухий кут, вона переорієнтувалась на СРСР.

Радянсько-німецькі переговори, що почалися в серпні 1939 року, проходили в стані обопільного цейтноту і завершилися прийняттям неоднозначних за оцінками і наслідками документів.

Події кінця 30-х років повчальні для всього людства. Головний їх урок полягає в тому, що коли світові загрожує військовий апокаліпсис, від політичних діячів вимагаються державна мудрість, воля і рішучість піднятися над вузькогосподарськими інтересами, класовими вигодами чи національними амбіціями заради загальнолюдських пріоритетів, і головного з них — збереження життя через відвернення воєнної катастрофи.

Таким чином, події, що їх вмістили в собі два десятиліття міжвоєнного періоду світової історії, засвідчують перманентну політичну і соціально-економічну нестабільність. Сподівання творців Версальсько-Вашингтонської системи щодо нового світовлаштування на засадах демократії і міжнародного права виявилися ілюзорними. Інші фактори стали визначальними у світовій історії міжвоєнного періоду:

- посилення американського впливу в Європі. США хоча ще формально і не претендували на лідерство в післявоєнному світі, проте володіли необхідними для цього економічними і політичними важелями. Відтак реальне зростання американського впливу в Старому світі робило свою справу: Європа поступово переставала бути єдиним господарем своєї долі;

- дестабілізуючим фактором у світовій історії міжвоєнного періоду було несприйняття Заходом самого факту існування Радянського Союзу з його непередбачуваною поведінкою. За таких умов політики країн західної демократії нерідко приймали алогічні рішення, наслідки яких були потенційно небезпечні не тільки для них самих, а й для справи миру в цілому;

- найдинамічнішим наслідком суспільно-політичних трансформацій міжвоєнного періоду став антидемократичний, антиліберальний, антикомуністичний, антисемітський і відверто реваншистський монстр фашизму. На його виклик Європа, миролюбні сили не змогли дати належної і своєчасної відповіді.

Три основні політичні системи були визначальними в передвоєнному світі: буржуазно-демократична, комуністична (радянсько-соціалістична) і фашистсько-мілітаристська. Взаємодія чи, навпаки, непогодженість дій між ними могли або забезпечити мир, або зірвати його. Реальною альтернативою війні могли б стати блокування і взаємодія двох перших систем. Однак мирного альянсу між ними не вийшло, принаймні до початку війни.

Велика перемога докорінно змінила політичну ситуацію у світі й визначила його розвиток на десятиріччя: в Європі та Азії почав свою переможну ходу демократичний рух; втратили статус наддержав Німеччина і Японія; вплив Франції і Великобританії, що зазнали великих втрат у війні, у світовій політиці різко знижується. Водночас домінуючі позиції у світі перебирають дві наддержави — США і СРСР. Посилюється національно-визвольний рух, що приводить до краху колоніальну систему.

Разом з тим, рідкісний шанс побудови міцного миру для багатьох поколінь, що дала людству історія, залишився невикористаним. З другої половини 40-х до кінця 80-х років ХХ століття події в світі були зумовлені антагонізмом двох напрямків світового розвитку. Перший – це невпинне прагнення до панування наддержав. При цьому кожна залучала до свого табору максимальну кількість держав світу, надаючи їм статусу союзника чи сателіта. Як наслідок – біполяризація світу, «холодна війна», створення військово-політичних блоків, нагромадження локальних конфліктів, політична, економічна та ідеологічна експансія економічно розвинутих країн. Цьому напрямку протидіяв невпинний рух країн до миру та інтеграції. Найбільш яскравим його проявом були події в Західній Європі, де заради миру, безпеки, демократії, матеріального добробуту шляхом консенсусу поступово, вперше в історії людства досягнуто економічної, політичної, військової інтеграції. Реальністю світової історії став рух борців за мир, за нейтралітет.

Поляризація суспільно-політичних систем у післявоєнному світі

Незважаючи на ідеологічні та політичні розбіжності, під час Другої світової війни СРСР, США, Великобританія, Франція та інші держави активно співробітничали в рамках антигітлерівської коаліції. Війна залишила по собі низку економічних, демографічних і соціальних проблем, необхідно було вирішувати проблеми європейського мирного врегулювання, насамперед – викорінення фашизму, покарання винних у розв'язанні Другої світової війни. Для цього потрібні були спільні зусилля країн-переможниць і переможених. Перш ніж відносини між вчорашніми союзниками різко загострилися, їм вдалося прийняти ряд угод та домовленостей. Так, було засуджено військових злочинців на Нюрнберзькому (1945-1946 років) та Токійському (1946-1948 років) процесах, доведено до логічного завершення Паризьку мирну конференцію (липень-жовтень 1946 рік) тощо.

Нагальною потребою стало створення такої організації, яка б сприяла державам і народам, розвиткові між ними дружніх відносин і співробітництва, забезпечувала б світовій співдружності мир і безпеку.

Ідея створення такої організації виникла вже в ході Другої світової війни. На конференції в м. Думбартон-Окс (США) в 1944 році було більш-менш чітко окреслено основні засади майбутньої організації. Рішення про її утворення схвалила

Ялтинська конференція в 1945 році, а 26 червня 1945 року у м. Сан-Франциско (США) учасники Конференції Об'єднаних Націй підписали Статут Організації Об'єднаних Націй (ООН), який підтримали 50 країн. Серед держав-фундаторів ООН була й Українська РСР.

Статут ООН передбачає щорічні сесії Генеральної Асамблеї ООН для вирішення проблем міжнародної безпеки, питань регіональних конфліктів тощо. У перервах між сесіями Генеральної Асамблеї основний тягар з контролю за подіями у світі покладається на Раду Безпеки ООН, яка складається з 15 членів ООН.

З них п'ять – США, СРСР, Великобританія, Китай і Франція — постійні члени, які не підлягають переобранню. Інші по черзі обираються на дворічний термін. У діяльності Ради Безпеки закладено один із важливих принципів рівноправ'я – «право вето». Тобто, якщо хоча б один постійний член Ради голосує проти запропонованого рішення, то воно не приймається.

ООН має розгалужену структуру міжнародних органів, головне призначення яких сприяти налагодженню співробітництва та взаємодопомоги світовому співтовариству: ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з освіти, науки, культури), ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я), ЮНІСЕФ (Дитячий фонд ООН) та ін.

За всі роки існування ООН кожна з великих держав світу прагнула використати її для посилення власних позицій, використовуючи голоси тих країн, які тією чи іншою мірою залежали від них економічно чи політично (насамперед латиноамериканських та афро-азіатських). Намагання спрямувати діяльність ООН у вигідному для себе руслі та «активне» використання «права вето» призводило до того, що розв'язання важливих для людства проблем ядерної безпеки, війни і миру часом заходило в глухий кут. Питання роззброєння в діяльності ООН на довгі роки перейшло в площину безплідних дискусій.

Разом з тим ООН ухвалила й прийняла в другій половині ХХ столітті ряд документів, які будуть активно працювати і в ХХІ столітті. Це засудження пропаганди війни (1947 рік), Загальна декларація прав людини (1948 рік), на основі якої в наступні роки було розроблено й прийнято міжнародні договори (конвенції, пакти) про права людини. Країни, які приєднувались до ООН, зобов'язувалися запроваджувати у себе закони, які б відповідали цим документам.

Створенням ООН було закладено основи мирного повоєнного співіснування країн, але їй так і не вдалось послабити протиборство наддержав. Суперництво між ними мало силовий, переважно воєнно-політичний, характер. Саме силовий підхід до вирішення міжнародних проблем визначав циклічний характер післявоєнної світової політики та призвів до виникнення політики «холодної війни». Цим терміном стали позначати стан політичної, економічної, ідеологічної, «напіввоєнної» та іншої конфронтації між державами та системами.

Початок «холодної війни» пов'язують з виступом колишнього прем'єр-міністра Великобританії У. Черчілля перед студентами Вестмінстерського коледжу в американському місті Фултоні 5 березня 1946 року, у зв'язку з присудженням йому почесного ступеня доктора цього вищого навчального закладу. У. Черчілль закликав створити новий британо-американський військовий союз замість антигітлерівської коаліції з метою «боротьби з міжнародним комунізмом на чолі з СРСР». Президент

США Г. Трумен тоді відмовився прокоментувати виступ лідера британських консерваторів. А в березні наступного 1947 році в США було прийнято доктрину «стримування комунізму» Г. Трумена, яка й стала початком глобального суперництва, що завершилось розпадом СРСР 8 грудня 1991 року. Тобто воно продовжувалось майже 45 років і не переросло у війну тому, що жодна зі сторін не була впевнена у своїй перемозі в разі виникнення нової війни. Саме непередбачуваність наслідків війни штовхала обидві сторони лише до удосконалення систем озброєнь у надії досягти певних переваг.

Явище «холодної війни» охопило всю планету і розколело світ на дві частини, два військово-політичних і економічних угруповання, дві суспільно-політичні системи. Сформувалася своєрідна політична логіка глобального суперництва. Події у світі розглядалися виключно крізь «чорно-білу» призму суперництва. Скрізь і в усьому кожна сторона бачила підступну руку супротивника. «Холодна війна» довела до небачених розмірів мілітаризм у політиці, мисленні, психології. У міжнародних відносинах, світовій політиці все почали оцінювати з погляду військової сили, балансу танків, літаків, ядерних боєголовок. Всупереч Статуту ООН загроза застосування сили, політика ядерного стримування стали головним знаряддям міжнародних відносин у післявоєнному світі. Гонка озброєнь призвела до формування небаченого для мирного часу військово-промислового комплексу в США та СРСР, що включав у себе збройні сили, численні галузі промисловості, які виробляли зброю, науково-дослідні установи, а також організації, які планували і координували всю цю масштабну роботу. Відбувалася тотальна мілітаризація суспільної й індивідуальної свідомості людей. Масова культура формувала образ ворога, а «шпигунські» романи потіснили традиційний класичний детектив. Чорно-біле бачення світу породжувало почуття страху, недовіри і створювало умови для штучного згуртування суспільства перед послідовно створюваним образом зовнішнього ворога. Якщо людина дивилася на світ в іншій системі світоглядних політичних координат, то це сприймалось як підривна діяльність. У США це призвело до численних порушень громадянських прав і свобод, а в СРСР сприяло зміцненню тоталітарного режиму. Разом з тим у країнах Заходу «холодна війна» стала стимулом для проведення соціальних реформ як суспільно-політичного, психологічного бар'єра для поширення комунізму, його привабливості в теорії та практиці.

Радянсько-американське суперництво об'єктивно сприяло відновленню економічних і політичних позицій Західної Німеччини і Японії, які для США були передовою лінією боротьби з комунізмом. Суперництво СРСР і США полегшило боротьбу за незалежність народам колоніальних країн, але, з іншого боку, перетворило їх у так звані країни третього світу, в арену безкінечних регіональних і локальних конфліктів за сфери впливу, що продовжуються й після закінчення «холодної війни». Таким чином, «холодна війна» як явище світової історії другої половини ХХ століття мала глобальний багатовекторний вплив на всю післявоєнну історію.

Одночасно СРСР і США намагалися зміцнити військове співробітництво зі своїми союзниками. Особливу активність виявляли США, які прагнули перекласти тягар захисту Європи від комуністичної ідеології на самі європейські країни. 4

квітня 1949 року у Вашингтоні десять західноєвропейських держав, а також США і Канада підписали договір про заснування Організації Північноатлантичного договору (НАТО) – за першими літерами англійської назви. Утворення цього військово-політичного блоку було прямим попередженням СРСР щодо його спроб проникнути в зону інтересів США.

Країни – члени НАТО брали на себе зобов'язання надавати одна одній допомогу, включаючи і використання збройної сили, створення американських військових баз на території країн-членів НАТО. Договір вступав в силу у випадку нападу на територію, на окупаційні війська, на кораблі і літаки країн цього договору. У 1952 році до НАТО вступили Греція і Туреччина, у 1955 році – ФРН, яка дістала право мати свою армію.

З укладенням Північноатлантичного пакту зросла міжнародна напруженість, різко прискорився процес подальшої поляризації сил. У 50-ті роки у світі було створено ще ряд військово-політичних блоків.

У 1951 році у Сан-Франциско було укладено Тихоокеанський пакт безпеки (АНЗЮС) за участю США, Австралії та Нової Зеландії. В Манілі 1954 році створено Організацію договору Південно-Східної Азії (СЕАТО), до якої увійшли США, Великобританія, Франція, Австралія, Нова Зеландія, Таїланд, Філіппіни та Пакистан. Ще один блок створено у 1955 році за участю Великобританії, Туреччини, Іраку, Пакистану та Ірану (Багдадський пакт, що в 1959 році був перейменований в Організацію Центрального договору (СЕНТО) після виходу з нього Іраку). Присутність практично в кожному блоці США пояснювалась дією їхньої зовнішньополітичної доктрини в максимальному розширенні зон свого впливу на планеті: встановлення там, де можна, відданих режимів, недопущенні утвердження позицій держави-суперниці.

Міжнародне становище СРСР після війни було парадоксальним. Країна була надто послаблена війною, відставала від США в галузі військових технологій, а її позиції у світі були міцними як ніколи. Керівництво СРСР теж діяло з позиції сили, переконуючи світ, що саме СРСР є «передовим загоном антиімперіалістичних сил», що його історичною місією є надання всілякої підтримки світовому соціалістичному поступу, національно-визвольному рухові, навіть за рахунок обмежень і страждань власних народів.

У 1947 році за наполяганням СРСР було створено Інформаційне бюро комуністичних та робітничих партій (Комінформбюро) з 9 комуністичних і робітничих партій для координації і обміну досвідом соціалістичного будівництва, насамперед в Європі. Захід розцінив створення Інформбюро як відродження Комінтерну, і у відповідь в 1948 році у Брюсселі Великобританія, Франція, Бельгія, Нідерланди і Люксембург підписали Договір про економічне, соціальне і культурне співробітництво та колективну безпеку (Брюссельський пакт). Цим пактом було започатковано створення Західного союзу.

У 1945-1948 роках антигітлерівська коаліція розпалась, а вчорашні союзники розпочали непримиренну боротьбу за вплив у повоєнному світі. Лідерами в цьому процесі були дві наддержави — СРСР і США. США зробили великий внесок у розгром нацизму й мілітаризму в роки Другої світової війни. Разом з тим США, на території яких не велись воєнні дії, виявились єдиною . країною, економіка якої

вийшла з війни значно зміцнілою. Вартість промислової продукції США становила в повоєнні роки 2/3 вартості промислової продукції усього світу (за винятком країн комуністичного блоку). США зосередили у себе 73 % світового золотого запасу, за 5 років війни чистий прибуток американських корпорацій досяг 87 млрд. доларів, а середньорічні темпи економічного зростання становили 18,7 %. Основу цього економічного піднесення становили гігантські військові замовлення. На 1945 рік США досягли найвищого за свою історію рівня військової могутності.

Основні суперники США або тимчасово вибули з конкурентної боротьби (Німеччина, Японія), або потрапили у фінансово-економічну залежність від США (Великобританія, Франція). США, звичайно, скористалися з цієї обставини, щоб заволодіти новими ринками, збільшити експорт товарів та капіталів, і почали активно створювати «імперію долара».

У Західній Європі після Другої світової війни перемогли ідеї демократії, свободи та прав особи. Разом з тим практично всі європейські країни, у тому числі й країни-переможниці, зазнали великих матеріальних та людських втрат, їхня економіка перебувала у критичному стані. Тому, коли постало питання закріплення перемоги над фашизмом та забезпечення міцного миру в Європі, вплив на європейську політику двох наддержав посилювався. Це яскраво виявилось у процесі роботи Паризької мирної конференції (липень-жовтень 1946 рік) з проблем мирного врегулювання та змін кордонів в Європі. І хоча в роботі конференції брали участь представники 28 держав-борців з фашизмом, проте вирішальна роль належала СРСР і США.

СРСР виступав за те, щоб забезпечити повну незалежність переможеним країнам і водночас намагався посилити свій вплив на них. США та Великобританія відстоювали позиції, спрямовані на недопущення поширення у цих країнах радянської моделі соціалізму.

10 лютого 1947 року було підписано мирні договори з Італією, Фінляндією, Болгарією, Угорщиною та Румунією, за якими стосовно них припинявся стан війни, кожна з цих країн дістала підтримку до вступу в ООН, містилися зобов'язання забезпечити усім громадянам демократичні свободи, не допустити відродження фашистських організацій, зафіксувалися територіальні зміни, обмеження збройних сил, репараційні відшкодування тощо. Підписання цих угод було однією з найважливіших міжнародно-правових акцій повоєнної Європи.

Особливу вагу в повоєнних міжнародних угодах мала проблема мирного врегулювання відносин з Німеччиною, населення якої прагнуло до єдиної, мирної і демократичної держави, а натомість вона стала ареною першого зіткнення інтересів супердержав. Кожна з них не бажала поступитися навіть часткою своїх інтересів.

На Потсдамській конференції влітку 1945 року було домовлено про основні принципи політики союзників щодо Німеччини: денацифікація, демілітаризація і демократизація. Демілітаризація означала повну ліквідацію збройних сил, військових і напіввійськових організацій, знищення воєнно-промислового потенціалу, конфіскацію підприємств, що належали військовим злочинцям, та ін. Нацистську систему управління було замінено традиційною системою німецького самоврядування. Демократизація Німеччини мала на меті відновити політичні

партії, профспілки, громадські об'єднання, державно-політичний устрій, системи освіти, виховання тощо, ліквідовані у свій час фашистським режимом.

За згодою союзників територію Німеччини було поділено на чотири зони окупації радянську, американську, французьку та англійську. А тому практичне втілення в життя рішень Потсдамської конференції залежало від діяльності окупаційної влади в кожній із зон. Зрозуміло, що кожна сторона підтримувала ті політичні сили, на які спиралася, і тиснула на ті, в яких вбачала загрозу своїм позиціям.

2 грудня 1946 року між Англією і США було укладено угоду про об'єднання їх зон окупації. Так виникла Бізонія. У лютому 1948 року до цієї угоди приєдналась Франція. 8 травня 1949 року Парламентська рада, утворена з представників західнонімецьких земель, за ініціативою окупаційних властей затвердила «Основний закон Федеративної Республіки Німеччини». На світовій арені з'явилась нова держава – Федеративна Республіка Німеччина (ФРН).

Радянська сторона у відповідь на ці події 30 травня 1949 року затвердила Конституцію, яку виробила Народна рада радянської зони окупації, а 7 жовтня 1949 року було проголошено Німецьку Демократичну Республіку (НДР). Отже, поділ Німеччини на дві держави став наслідком конфронтації біполярної системи держав. За таких умов підписання мирного договору з Німеччиною відкладалося на невизначений час.

Кордон між НДР і ФРН перетворився в «передовий рубіж» протистояння між НАТО та ОВД, а м. Берлін перетворилося на «фронтове місто» ери «холодної війни». У 50-60-ті роки військові стратеги як НАТО, так і ОВД розглядали його як місце, де найімовірніше може спалахнути третя світова війна. В 1961 році було споруджено Берлінський мур, який роз'єднав Берлін на дві частини. Це була споруда з бетону висотою 4 м та довжиною 46 км. До цього слід додати 115 км кордону навколо Західного Берліна. Спорудження муру призвело до різкого погіршення ситуації в Європі та світі. При спробі перетнути Берлінський мур загинуло понад 80 осіб.

Формально врегулювання «берлінської проблеми» відбулося в 1971 році, коли США, СРСР, Великобританія і Франція підписали договір про особливий статус Західного Берліну, що виводив цю територію з-під юрисдикції ФРН, а фактично «берлінське питання» остаточно було вирішено тільки з об'єднанням Німеччини.

Протиборство СРСР і США призвело також до затягування підписання мирного договору з Австрією. За наполяганням СРСР Австрія взяла в 1955 році на себе зобов'язання зберігати нейтралітет і не вступати у військово-політичні блоки.

Важливою проблемою в європейській політиці США був «план Маршалла» (за ім'ям держсекретаря США Д. Маршалла), оприлюднений 5 червня 1947 року. Він передбачав надання допомоги європейським країнам, економіка яких постраждала в роки війни. Як попередню умову для надання допомоги США поставили вимогу про виведення комуністів зі складу урядів. До 1948 року цю вимогу було виконано (детальніше про «план Маршалла»). Уряд СРСР, не заперечуючи ідеї допомоги, різко виступив проти використання її як засобу втручання у внутрішні справи суверенних держав.

Не дійшовши компромісу, країни Східної Європи, Фінляндія і СРСР відмовились взяти участь у «плані Маршалла», що мало в майбутньому негативні наслідки. Натомість розпочалась різка переорієнтація їх економік на СРСР, порушувалися традиційні економічні, торгові зв'язки з країнами Заходу. 1947 рік вважають роком народження двополюсного світу. Розкол Європи став реальністю.

Гострота суперечностей між Сходом і Заходом яскраво виявилась і в країнах Центральної і Південно-Східної Європи. Політична боротьба йшла між силами соціалістичної орієнтації і різними варіантами демократії і закінчилась на користь соціалістичної орієнтації. Цьому сприяли як внутрішні, так і зовнішні чинники.

Серед внутрішніх чинників слід зазначити передусім те, що в останні роки війни в ряді країн Східної та Південно-Східної Європи під час боротьби з окупантами утворились національні фронти, які об'єднували як прокомуністичні, так і антикомуністичні сили. Разом з фашистами було вигнано і їх прибічників, серед яких багато підприємців, їх власність було конфісковано і, таким чином, значно зріс державний сектор в економіці. У більшості цих країн виникли коаліційні уряди з партій, представлених у Народних фронтах. Режими, створені Народними фронтами, отримали назву «народної демократії».

Східноєвропейські комуністичні партії під «народною демократією» розуміли шлях, який би забезпечив, минаючи диктатуру пролетаріату, перехід до соціалізму. Соціал-демократи, активно підтримуючи і працюючи в цих урядах, виступали за еволюційні перетворення та збереження багатокладної економіки.

В Албанії і Югославії після перемоги над фашизмом до влади прийшли комуністи, які з самого початку очолювали антифашистський партизанський рух. За активної підтримки радянського керівництва порівняно легко були створені комуністичні уряди восени 1947 року в Болгарії та Румунії, 1948 року – у Чехословаччині та Угорщині. У лідерів компартій цих держав певний час зберігались ілюзії щодо варіантів, альтернативних радянській моделі соціалізму. Так, лідер болгарських комуністів Г. Димитров весь час підкреслював у промовах, що в Болгарії буде створено народну, а не радянську республіку. В. Гомулка обстоював «польський шлях» до соціалізму. Прагнення до власного бачення соціалізму в Югославії створило навіть загрозу для радянської політики, привело до різкого загострення радянсько - югославських відносин, до чистки компартій у країнах народної демократії. Проте під тиском Москви вони змушені були втілювати в життя сталінську модель «побудови соціалізму».

Серед зовнішніх чинників необхідно виділити перш за все докорінні зміни співвідношення сил в Європі на користь демократії, підвищення ролі СРСР на міжнародній арені як держави, що винесла на собі основний тягар боротьби з фашизмом. Радянський Союз у збройній боротьбі довів життєвість нового ладу, викликавши до себе симпатії мільйонів людей у світі. Про деформації радянської моделі соціалізму, про реальну практику соціалістичного будівництва в СРСР багато людей не знали або сприймали інформацію про це як прояв ідеологічного протистояння біполярного світу.

За угодою між союзниками по антигітлерівській коаліції, рішеннями Ялтинської і Потсдамської конференцій країни Східної та Південно-Східної

Європи було визнано зоною радянських інтересів за умови, що в них буде встановлено демократичний устрій.

Визволяючи ці країни від нацистської окупації, радянське керівництво активно сприяло запровадженню тут соціалістичного (в розумінні соціалізму Москвою) суспільного устрою, перешкоджало проведенню вільних та демократичних виборів, втручалось у внутрішні справи суверенних держав. Тут відбулась прискорена націоналізація великої та середньої промисловості, здійснювались репресії проти партій-союзниць комуністів по Народному фронту. В 1947 році радянське керівництво в особі А. Жданова та Г. Маленкова зажадало від «братніх» партій ліквідації коаліційних урядів, здійснення повної націоналізації промисловості та кооперування в сільському господарстві. У деяких випадках останнє зводилось до усупільнення праці, до придбання в спільну власність техніки та сільськогосподарського інвентарю, в інших – земля зводилась у загальний клин, однак розподіл продукції здійснювався за паєм та трудовим вкладом. З 1955 року почалось активне насаджування сільгоспартілей (за радянським зразком). Однак у Польщі, Угорщині поряд з такими кооперативами зберігся й індивідуальний сектор.

У сфері промисловості було взято курс на форсовану індустріалізацію, яка передбачала створення або реконструкцію важкої промисловості. Засоби для цього, крім допомоги СРСР, вилучались із сільського господарства. Паралельно з розвитком важкої індустрії, постановляючи нових галузей, таких як суднобудування в Польщі, приладобудування та автомобілебудування в Угорщині, старі, традиційні для цих країн галузі, передусім легка та харчова промисловість, дедалі більше відставали. Дрібнотоварне і ремісничє виробництва згорталися, а сферу обслуговування, яка перебувала в приватних руках, було поступово замінено державною (виняток – Югославія та частково Угорщина). Ці радикальні перетворення знайшли підтримку серед частини населення, насамперед в середовищі робітників.

В усіх соціалістичних державах, подібно до культу особи Сталіна, склався культ власних «вождів» – Б. Берута (Польща), К. Готвальда (Чехословаччина), М. Ракоші (Угорщина), Г. Георгіу-Деж (Румунія), Й. Броз-Тіто (Югославія) тощо.

Разом з тим було б історично неправильно стверджувати, що тільки вплив та присутність військ СРСР були причиною соціалістичних змін у країнах Європи і Азії. Радянські війська були, наприклад, в Австрії, Норвегії, Фінляндії, Ірані, але ці країни продовжили розвиток в своїх історичних рамках. Водночас радянських військ не було в Албанії або В'єтнамі, але революції тут відбулися. Справа в тому, що в післявоєнний період на фоні скорочення промислового виробництва спостерігалися зростання безробіття (40 млн. осіб у 1949 році) й загострення класового протистояння в усьому світі, посилення нерівномірностей розвитку країн, зростання чисельності, особливо в Європі, прихильників комуністичної ідеї.

Радянський Союз поставляв у молоді соціалістичні країни транспорт, будівельні матеріали, машини, механізми, необхідну сировину, що дало змогу їм вже в 1947 році досягти довоєнного рівня розвитку. Постачалось у великих обсягах навіть продовольство, тоді як переважна більшість населення СРСР

голодувала, а мільйони вмирили голодною смертю. За офіційними даними під час голоду 1946-1947 роки тільки в Україні померло від голоду 800 тис. осіб.

Спектр економічних відносин було перенесено в політику. З кожною з цих держав СРСР уклав договори про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу. Було укладено аналогічні двосторонні договори. Завершився цей процес утворенням у 1949 році Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), яка була покликана координувати розвиток економіки країн «народної демократії». Державами-засновницями були СРСР, Болгарія, Польща, Угорщина, Румунія та Чехословаччина. В 1949 році до РЕВ вступила Албанія, яка не набула, проте, офіційного членства в РЕВ і вийшла з неї в 1968 році. У 1950 році до РЕВ вступила НДР, у 1962 році – Монголія, в 1972 році – Куба і в 1978 році – В'єтнам. Югославія не була членом РЕВ, але всі роки тісно співробітничала з нею за угодою 1964 року. На договірних засадах з РЕВ активно співробітничали також Фінляндія, Ірак і Мексика. Багато країн «третього світу», зокрема так званої соціалістичної орієнтації, співробітничали з РЕВ як спостерігачі.

Завершило поділ країн світу на ворогуючі табори створення Організації Варшавського договору (ОВД). Рішення про створення цього військово-політичного блоку прийняли в травні 1955 року на нараді у Варшаві керівники Албанії, Угорщини, НДР, Польщі, Болгарії, Румунії, Чехословаччини і СРСР. Оскільки держави, які увійшли до ОВД, були розвинені значно слабше західноєвропейських, то, по суті, Заходу протистояв лише СРСР, а тому радянське керівництво не поспішало офіційно оформляти військовий блок з ідеологічних міркувань. Це давало можливість переконувати світову громадськість, що ОВД створено як противагу всім існуючим блокам, що саме ОВД буде захисником антиімперіалістичних сил у світі.

Договір ОВД передбачав створення системи колективної безпеки, взаємодопомоги на випадок агресії. Строк його дії було визначено в 20 років. Було створено Об'єднане командування ОВД (за прикладом НАТО) та Політично-консультативний комітет. Організацію ОВД було оголошено відкритою для інших держав. Варшавський договір політично й військово протистояв НАТО в Європі, а військові контингенти ОВД на території країн-засновниць часто виконували суто поліційні функції і придушували антикомуністичні виступи.

Таким чином, наприкінці 40-х – на початку 50-х років остаточно утвердилась біполярна система міжнародних відносин, тобто два потужні світові центри, до яких тяжіли держави-прихильниці. Саме біполярна система й визначила подальший світовий розвиток ХХ ст.

Найважливішою складовою і проявом біполяризації світу була гонка озброєнь. США, поки вони були монопольними володарями ядерної зброї, діяли за доктриною «ядерного стримування». Ціною неймовірних зусиль СРСР у 1948 році створив, а в 1949 році випробував власну ядерну зброю, а в 1952 році ще й водневу, а тому міг вести діалог на рівних умовах з противником і також заявив про своє право на світову ядерну гегемонію.

Довгий час американська і радянська сторони вважали, що найкращий спосіб тиску на протилежну сторону – це загроза її знищення. Загроза ядерного конфлікту призводить до політики «рівноваги страху». Французький філософ

Реймон Арон визначив цю ситуацію висловом, що став крилатим – «Війна неможлива, мир неймовірний». Противники намагались розмістити якнайближче до кордонів противника свою зброю масового знищення. США вдалось вести таку політику активніше, ніж СРСР, тому що вони мали більше коло прихильників. їм вдалось розмістити ядерну зброю в ряді країн Європи, в Туреччині. З їх допомогою ядерну зброю створили Великобританія (1959 рік), Франція (1960 рік).